

Політична Бібліотека.

Жан Жорес.

Батьківщина і робітництво.

Накладом видавництва „Політична Бібліотека“.
1915.

Політична Бібліотека.

Жан Жорес.

Батьківщина і робітництво.

Накладом видавництва „Політична Бібліотека“.

1915.

Батьківщина і робітництво.

Я ніколи не брав трагічно парадоксів, які звертають ся проти поняття вітчини. Вітчина се ніяка пережита ідея; ідея вітчини змінюється і глибшає. Я був все переконаний, що пролетаріят у своїм найглибшім етапі ніколи не згодиться з науковою національного самовідречення, національної неволі. Виступати проти деспотизму королів, противираниї пануючої класи і капіталу, а рівночасно дати накинути собі без ніякого опору ярмо завойовника, панування чужого мілітаризму — се наївнодитинна суперечність, яку мусіли розвіяти при першім альянсі всієї сили інстинкту і розуму. Се безмежний дивогляд, аби пролетарі, яких завойовник не виволить від капіталу, мали ще до того згодитися на підданство. Пролетаріят, який би зрікся оборони національної самостійності, а тим самим оборони свого власного свободного розвитку, не буде мати ніколи сили побідити капіталаму, а коли він, двигаючи вже ярмо капіталу, вільме ще на себе ярмо завойовника, то не почув в собі навіть охоти піднести свою голову. Ті Французи — як що є ще такі, — котрі кажуть, що їм байдуже, чи живуть вони у німецькім чи французькім воєнним ярмі, під пануванням пікельгавби чи горожанського президента, попадають в софізм, який своєю абсурдністю зводить всяке його збивання на блудний шлях; а коли їх — як се часто буває — збивають тим, що вказають на незвичайну славу Франції, на велич її історії, та на услуги, які вона віддала людству, то і ся відповідь є софістична; бо сим оправдується тільки французький патріотизм і могло б здати ся, мовби то наші вітчини в Європі не мали рівного права на незалежність і на відданість своїх горожан.

А річ мається в дійсності так: де лише є вітчина, себто історична група, свідома своєї тягlosti і єдностi, там всякий заговір на волю і незалежність вітчини є нападом на мораль, поворотом до варварства. Твердження, що поневолені капіталом пролетарі не могли би понасти у ще гіршу неволю наслідком наїзду і чужого завойовання, видається ся дитинноглуним. Панування капіталаму і буржуазії, яке бачимо у всіх краях, є природне й конечне наслідком економічного розвитку. Капіталам не є вічний, а

тим, що він витворює пролетаріят, якого організація став в кождим днем сильнішою й більшою, творить сам він силу, яка має його заступити. А міра перенесення сили опору і реакції, які ставить капіталізм, залежить від розвитку й організації елементів нової суспільності; але капіталізм за весь час свого творення був могучою силою поступу. І такою силою лишився він ще й нині, хоч її відчуває в нехітю як насильство й визиск зростаючий в силу пролетаріят. Розбуджуючи й організауючи продукційну силу, збільшує капіталізм спадщину людства, яка дорогою колективного набутку стане спадщиною самого робітництва; а виховуючи пролетарські маси, в яких пробивається новий дух, уможливлює революцію власності, що висвободить людство. Капіталізм не є ніколи тільки чистою відпорною силою, виключним реакційним проявом. В своїм перворівнім діянню він рівночасно піпить і буде, гнобить і візволяє, визискує і збогачує. Не матеріальним примусом, не фізичним насильством пробився він і удержався. Безперечно капіталізм часто послугувався брутальною силою держави і ще нині нею послугується. Се були примусові закони, які за інновання Елизавети допомогли відірвати тисячі робітників від вільнийшого сільського життя, задержати їх у вартах і нагнити до дієцілії фабрикантів. Сила мечів і рушиць боржок фабрики перед обуреними робітниками. А се, що насильство іде на услуги капіталізму, не значить ще, щоби воно творило і дійсно його удержувало. Державна влада виступає час від часу, щоби в поодинокім случаю забезпечити діяння механізму, щоби охоронити се або те колісце, щоби допомогти повстанню цього або іншого твору. Але по своїй суті капіталізм не опирається на примус. Бо в дійсності не так острій статут Елизавети, як аграрний переворот, що замінив орні поля на насосніка, змусив робітників іти до міст. Та вони без вагання припорошилися до могучого соціального руху, який, змінюючи життя загалу, змінив також і їх життя. Навіть і тоді, коли частина зовнішньої сили співділає з силою економічного розвитку, коли ся або інша одиниця свою дікістю скріпляє твердий капіталістичний режім, то все таки пролетарі добре знають, що се середовище, серед якого вони ділають, ся система продукції, яку вони забезпечують, не була витворена самоволею одиниці або групи людей. Поза волею і приказами провідників додають або відчuvаютъ вони істнованнє великих неособистих законів, які опановують цілий історичний період і дуже часто в сильніші від кермуючих осіб. Далекі від цього, щоби не додаювати сих законів і їх конечності, вони радше їх перецінюють: вони приписують їм вічну

вартість і вічне значіння. Обов'язуючу силу сих законів розтягають вони на минувшину і на будучість та думають, що форма соціального життя, в якій вони живуть, не підлягає зміні і є призначена для всіх поколінь. Силою того постійного призначення, яке походить з їх буття й інстинктивного розуму, капіталізм удержав ся і удержується ще тепер. А наглядним доказом цього може бути хочби се, що в демократичних краях, як в Сполучених Державах, Англії, Франції висталоби, щоби маси робітників тільки хотіли вивластити капіталістичну меншість: треба тільки масам ужити своєї законної сили і не була б ніякої перешкоди зі сторони капіталу, яка була б в силі їх спинити. Однаке її маси не мають відваги або радше не думають про се. Якби приміром було можна вже самим голосуванням позабути ся наїздника з рідного краю, то ще залеби завойовницька армія так скоро, як никне тінь перед світлом. Капіталізм натомість займає без ніякої боротьби широкий простір демократії. Навіть робітничі повстання, страйки та ворохобні, які від століття появляють ся, не були ніколи ріпучим виновідженням війни капіталови. Сі повстання були протестами проти зовнішніх надуважень та домагалися більшої охорони і більшої свободи. Але ніколи не мали на цілі покласти кінця промисловій системі. Подібно як римські легіони, які ворохобили ся, щоби здобути собі вищу плату й коротший час служби, попадали в плач зі страху, щоби імператор їх не розвіздав, так робітничі повстанці уважали би себе прошавшими, якби власті, проти якої вони виступають, загрозила їм, що щезне. Вони благаючи чіплялися би за крайчик багряного плаща тирана. Ані хвилини не подумали би над сим, щоби ю багряницю закинути на свої плечі.

Пригадую собі, як я трийцять літ тому ще молодим приїхав до Парижа і в сім великанським місті захопився одного амвового вечера своєрідним соціальним дивоглядом: Мені здавалося, що бачу тисячі і сотки тисяч людей, що ходять пошири себе, не знаючи себе, без ніякої авязі — величезну громаду самітних постатей. І я питав себе з певного рода страхом, як се може бути, що її буття годяться спокійно на першій подлі дібр і нещасті і що сей безмежний соціальний будинок не розпадеться відразу в руївище. Я не бачив кайдан на їх руках та ногах і питав себе: яким дивом зносять її тисячі терплячих злідій людей все те, що є? Я не бачив добре: вони мали кайдани на серці, але тягару сих кайдан навіть не відчували, їх думки були звязані узлами, про які вони не знали. Ось там йде чоловік, давонячи зубами; він без сумніву переконаний, що правдоподібніше її лекше буде-би йому пе-

ренести своїми руками все камінне величого Парижа, щоби покласти собі нову хату, ніж перетворити сю величезну соціальну будівлю, яка його гнобить і заразом хороить, в якій він має свій нужденний куток. Вибрані одиниці в пролетаріату мусіли сильно напружити свій ум, щоби пінати можливості нового соціального ладу на руках теперішнього. Одначе саме єї вибрані одиниці, що розуміють належно капіталізм, його цілковито не опрокидують.

Вони чередвищують кінець капіталізму, одначе держаться його і — можна сказати — до певної міри його приймають, щоби його тим певніше заступити. Вони знають, що капіталізм є визначним і конечним чинником розвитку та просто конечною умовою соціалістичної будучності. Вони не є жертвами побіди капіталу: в побіді противника лежить авантаж будучої величі пролетаріату. І так капіталізм в піякій добі свого розвитку — чи то тоді, коли пролетаріятуважав його всевладним і останочним законом продукції й життя, чи з того часу, коли соціалістичні робітники стали піддавати його критиці — не поневолював духа й волі. Він є законом соціального руху. Тут не маємо до діла з волею одної групи людей, що бере під свої ноги маси, тут маємо волю фактів. Сей режим може бути твердий, де коли навіть жорстокий, але ся жорстокість не залежить від примх тих, що від в'їв піддають ся сьому режімови, щоби жити, не почування себе в своїй гідності обидженими, в своїй самосвідомості пониженими, в своїх почуваннях переслідуваннями. Без сумніву вони піддають ся законови, одначе не стягають на себе нечестиї й ганьби. Бо нема іншої економічної системи, якої діяльність і тривкість була б забезпечена без авічакової і майже загальної аради мас. Се обов'язує передовсім в капіталістичному ладі, який розвинув ся наслідком суперництва модерних вільностей.

В міру зросту єї системи конфлікт поміж класами, які його творять, буде ставати чимраз більше неможливим до розвязання, а дійсна його розвязка може наступити тільки через видвигнення нової системи, в якій би щеали ся класи. Але капіталізм все надяяв обі воюючі класи надзвичайним полетом надїї, гордости, творчої сили і своєрідного взаємного почування, яке в хвилі найостріших конфліктів аводило їх в якийнебудь посіб до згоди. Буржуазія не зросла би до нинішніх своїх сил, вона не змогла би створити просторий модерний світ з його безмежними можливостями, якби вона думала, що виконує тільки свою нуждене ремесло визиску, якби не мала що найменше благородних ілюзій і одушевлення для поступу людства. Карл Маркс, котрий ніколи не давав ся обдурити, предста-

вив у своїм „Капіталі“ докази осоружного еготизму: злобні ушкодження, пакости у варетатах, обманства в торговлі, погане крутійство, гайновання сил робітників, при помочі чого промислова буржуазія забільшала свої зиски і укріпила своє панування. Маючи сей страшний образ перед очима, не можна просто відважити ся говорити про великі й благородні нації, які були звязані з розцвітом горожанської чесноти. Коли читавши деякі частини твору цього великого письменника, витворюється ся враження, немовби гроза ново-повсташого модерного режіму вбужувала у автора вирозуміння для давного феодального ладу, сільського спокою і скромного ремесла. Можна би сказати, що його погляд спочиває хвилину на нагіднім березі передпекла, поки занурить ся в огні і димі самого пекла. Так справджається ся се, що найстрогіші уми попадають деколи в ідеальні забаганки. Але як се? Чи може бажав Марке, щоби соціальний світ задержав ся на порозі модерної доби? Або може сей великий непримиримий реаліст тільки у своїм нутрі, не признаючись ні перед другими ні перед самим собою, мріяв про людяній і нагіднійший розцвіт, який перетворив би могутність буржуазії коштом менших жертв і терпінь пролетаріату? В „Комуністичнім маніфесті“ підчеркнув він сильніше великі здобутки буржуазії; її революційну силу, що розбилла давні рамки, розвіяла всю стару могутність і всю стару віру, повалила світові звичаї та безвинно відновлювала свою власну техніку: не розкувала трагічну красу безграниціних продукційних сил; що прогнала церкву, шляхту монархію з їх бездільного посідання, щоби зробити з цього живе, новне духа поєдання; що кинула цілий заспаний ліс традицій в свою великанську піч, в якійтопила все на ново без відиху. Однаке і на сім місяці говорить Марке за мало; він в недостаточний спосіб оцінив добру віру й повагу морального та соціального одушевлення, які в даних часах удержали й видвигнули на верх буржуазію.

В сім могутнім і неспокійним русі, що принес людству а також і пролетаріатові так богато добра і так богато лicha, участь добра була така велика, що буржуазія може бути горда на своє діло і на свою ідею. Як спадкоємниця лінівого й розкладаючого ся феодалізму, в боротьбі проти гамаючицтва черців і княїв церкви, вірила вона, що проголосила дійсно світові велич і святість праці. Переходом в царину промислової праці внесла вона ревність і жар очищеного християнства. Навикла до творчого діяння, противна беззмістним церемоніям та пустоті, в якій опинилося релігійне життя, повна погорди для бездільної гібрархії, що була тягарем світа, мусела вона, щоби не втратити Христа, зблизити ся безпосередно до нього, доро-

гою горячої віри. Та чим більше слабли і дерли ся звязки, які вивали буржуазію зі Спасителем людства, тим більше бажала вона зединити ся з ним, жити в нім силою внутрішнього життя. І навіть там, де сей рух не довів до виравної реформації, де задержав поволоку католицизму, було се великим обновленням реалітіного духа й моральної сили, яке доконувало ся серед сеї енергічної та строгої буржуазії. І чи не мав сей жар і успішна діяльність захопити також робітників, яких зібрали під свою власть перші провідники промислу? Я думаю, що сї перші друкарі, які лутили в собі запал гуманіста з жаром євангелиста, що самі нові думки і ревноти працювали пристрасно у варстатах — сї друкарі оставили глибокий слід в душі робітників. Думаю, що деколи мусіла повстати певного рода душевна спільність поміж купцями, що сміло добивали ся нових своїд та будили задеревілій світ з його лінівства, і бідними ткачами, що в своїй нужденії хатчині працювали для великих купців, зливаючи містичні мрії християнського обновлення з клекотом варстатау. І не могли сеї моральної спільноти цілковито розділити нї економічні противенства поміж майстрами та робітниками, нї боротьби між ткачами та купцями. Навіть в класових боротьбах, що вже заповідали ся, задержали вони почуття, що разом ідуть на австріч будуччині; одні в світлі, другі в тіні, але всі ступали тою самою дорогою. Та вкінці принесло ціле підприємче промислове громадянство убогим благодать нового ладу. Часто були сї бідаки тільки непродуктивною, слабою, потребуючою охорони громадою. З них всіх невільників, що були виправді визволені, але побавлені свого посідання, опинили ся на улиці, як се змалював Пуфендорф, — зі всеї феодальної служби, яку покинули зубожілі шляхтичі — з усіх сих жебраків, що товнили ся коло церков і монастирів і до кінця 18 ст. надавали такому містови, як приміром Кольонія, відражаючо-брудний вигляд, який переразив Форестера — з усіх сих лінівих, жебрацьких, темних і брудних плебеїв, яких в році нужди пищили шкрофули і прокава, подібно як сеучасть ся в найнеадоровійшім фабричнім промиселі, — зробила буржуазія робітників. О. був се часто тяжко гноблений пролетаріят зі скupoю платою і з довгим днем праці, в драконськими порядками праці, що здушували всякий опір. Але остаточно були се люди, що мимо всего і під твердими законами завдяки своїй організації дістали пораз перший участь в свободі.

Доказом цього, що буржуазія задумувала бути справедливою супроти робітників, є се, що дала їм зараз на початку школу, значить, хотіла дати їм як найбільше освіти. Реформація що опирала ся головно на буржуазії, відно-

сила ся з одушевленням до народної освіти. Якби буржуазія мала тайні викиди совісти, якби сумнівала ся про осуд, який видадуть про неї її діла робітники, навченні працювати силою її приміру і примусом строгих законів, то держала-би їх в можливо найбільшій темності. Навіть за ціну діставати менші користі з праці невишколеної маси не виставляла ся би вона на страшний осуд визискуваного нею пролетаріату. Вона не відчинила-би тисячі навиклив до темряви очей, щоби виказати їм діла свого безправства. Але навиаки, вона хотіла, щоби кождий чоловік міг читати. І то яку книжку! Сю саму, з якої також вона черпала життя. Перекладана всеюди на народні мови біблія мала навчити народи думати. Ся біблія, повна боротьби і різкости, нарікання, крику й бунту невиченого народу, якого гордість мабуть подобається Богови, хоч він її карає й ломить; ся біблія, в якій вибрані провідники безупинно ворохоблять народ, а своє право приказувати мусять здобувати заслугами; ся дивно революційна книжка, в якій розмова поміж Йовом і Богом ведеться в сей спосіб, що Бог виступає в ролі обжалованого, який проти крику розпукки праведного може боронити ся тільки глухим гуком грому. Ся біблія, в якій виступають пророки зі своїми проклонами на неправедних богачів, з мессіянськими мріями про загальне братерство, з цілим жаром свого гніву й надії, з палким огнем на устах. Сю страшну книжку дала буржуазія в руки людей, в руки робітників по містах і селах, в руки сих, що вже були її робітниками або щойно мали ними стати і сказала їм: Глядіть самі, слухайте самі. Не здавайте ся на посередників; між Богом і вами мусить бути безпосередній зв'язок. Ваші очі мусить бачити його світло. Ваші уха чути його слово! І я ще раз питано: як могли би клеа, що сумнівала ся би в саму себе, у вартість і оправданнє своєго діла, вневід'єдати зі сліпої віри в авторитет совість людей, яких хотіла попрощадити для своєї користі? Коли б вона мала „лиху совість“, коли б мов владій прийшла на світ, то прийшла-би в почі, *fur ih Noete*. Але навиаки першим її старанням було ширити освіту. Вона стояла очевидно на тім становищі, що організація праці, безупинного труду і строгої моральної дієцілності, яку протиставила світові лініївства, пересудів, немаду й безплодності, прінціп хосен саме для сих, що займають пайнишій щебель свого ладу. Без страху сяла вона в думах і серцях науку незалежності й самосвідомості, що в Англії дійшла до майже низемноютої демократії пуританів, яких формули й акти ще пині находять відгомін в політичних і соціальніх боротьбах англійського життя; ся науку витворила в Німеччині єю філософію свободної волі, єе етичне й метафізичне признання людського я, яке в німецькім життю вирівняло нез-

достачу політичної свободи, а у Франції викликало протест Яненістів, що був одним з елементів революції. Се бувби великий і приманчівий проблем — далеко більше замотаний і більше людський від цього, яким займався Маркс — розслідути, як могла погодити ся моральна певність й безпека совітського суспільства у буржуазії з насильними й обманчивими практиками, з жорстокостями в колоніях, з крутістю в торговій, з ріжнородними формами визиску, які витискають свою натиско на перших періодах капіталізму — на його появі й його зрості. Сей проблема переходить мої сили; треба би видобути з документів всякого роду, які оставило нам 16., 17. і 18. століття, багаточисленні елементи моральнофілософічного розслідування. І тільки талан в величезною інтуїцією міг би добити ся до самих основ проблеми. Але можна сказати певно, що буржуазія не буде маючи сил підняти ся економічного перевороту і перевести його мимо страшних трудностей, якби приступала до діла зі скорумованою й брудною душою, якби не мала віри в кінцеву благодать свого діла для широких мас людей, яких, ідучи за Христом і розумом, мусела призвати своїми братами. Було б дитинством у сміливий релігійний революції, в якій посунула ся буржуазія дуже далеко, добачувати тільки міжнародне, купецьке вирахування. Ст. що обнижають значіння історичного матеріалізму, вбивають собі в голову, що буржуазія тільки тому брала участь в реформації, щоби звільнити календар від за частих свят і таким способом забезпечити собі більше числа працюючих рук; ст. котрі думають, що буржуазія тільки тому виступила в обороні свободи від роієновідання, щоби підбурити князів і народ проти великого власника церкви і щоби секуляризувати церковні добра; ст. що підозрівають буржуазію о числу спекуляцію в добі реформації, використовуючи великі суперечності, в які попав Люттер через се, що насамперед пілкими проповідями будив німецький народ і кидав проклони на панський престол, на лихву і на монополі, а відтак розчиняв свій біблійний гнів на піаніх від грубого біблійного комунізму мужиків, та заванавав князів, щоби мечем згнобили мужиків, — все ті, що обезценюють історичний матеріалізм, не добачують дійсно в історії внутрішніх, глибокоморальних сил. Революційна класа, яка жила-би тільки брехнею, обманетвом і фальшом, не була би в сила побороти могучий старий світ і створити новий. Якби її віра була тільки брудним підступним інтересом або купецькою спекуляцією, то розбилася би вона відразу на перший перешкоді, відтягнула би від найменшої жертви. Яке пове житте могло-би зробити ся з цього „мальованого гробу“, що бувби тільки крамницею?

В дуже замотанім — дуже сильнім і заразом загроженім положенню, в яке попала буржуазія наслідком фільософії 18. століття і французької революції, що чимраз більше розширяла ся в загальноєвропейську, капіталізм задержав віру в себе і відвагу духа. Поставлений буржуазії клясії проблем був дуже тяжкий. З однієї сторони давні сили минувшини, які заступали їй дорогу. Февдалізм, привілеї шляхти, абсолютна монархія, світське bogatstvo і духовна влада церкви, вузька й дрібничкова цеховість, всі ті пережиті, а все такі ще важні сили, що правда, зде зорганізовані духом критики та захищані під напором нових інтересів й розбудженого народу. Сії інституції не були ще повалені в цілості, бо і революції не нищать всего до ґрунту: децио з давніго все ще живе далі і побідним революціонерам ще довго грозить відродження старих сил. Але всі чинники давної могутності, які ставили опір зростови сили буржуазії були на дорозі розкладу й упадку. Буржуазії отворив ся широкий шлях до всіх верхів. Вона могла під ріжкими формами здобути і виконувати політичну владу; вона могла, усунувши старі загороди й рови, розвинути на широкій області свою господарську продукційну силу. Певно, що могла! Але її власна побіда перегнала буржуазію і поширила її поза собою. Ідеї її події дали повітній еуспільності імпульс, який переймав межі чисто буржуазних інтересів. Не виключно для буржуазії працювала фільософія навіть в своїй чисто критичній області. Вельми рухливий і легко запальний дух Вольтера то вахонював ся гарним міркованiem над загальнолюдською культурою, серед якої стали-би люди країнами й вільнішими, то жахав ся спущеношень, які потягнула за собою вільна думка, розповсюднена поміж селянськими простаками від плуга і варварами у варстватах. Однаке мимо сих забаганок аристократичної зарозумілости не було в його силі обмежити свою боротьбу проти християнства на вибрані круги. Ся боротьба дійшла до самих глибин народу і приготовила Гебертіям передмістя, цілий вільнодумний, безглядний, глумливий дух французького пролетаріату. Монтескіє, що був більше смілив, як се загально думано, уважав постанови англійської конституції невистарчаючими; він передвиджував появу відважних демократій, які зможуть удержати свою ріновагу тільки недопускаючи до повстання великих нерівностей між маєтками. Бюфон, не зважаючи на дрібниці часової ваги, розвинув образ епох природи і небесних тіл і не прочуваючи та не проголосуючи ще закона еволюції, що відноситься до всіх живучих істот, довів людське думання до того, що належить зути з собою всі наступаючі по собі прояви життя; він промостиив шлях для Лямарка, Жоффруа, Сент Ілеря й Дар-

віна. Так привоюю собі людство поняття необчислимої сили нереміні, яка, розбурхавши природу, могла розлити свої філі і на суспільноти: І чому не малиби існувати епохи соціального світа? Дідро обняв природу і людство в своїх панкіах пантеїстичних мріях: Від матерії до життя, від життя до думки продирається ся піжний огник; нема нічого мертвого, нема нічого без життя; в марморних жилах матеріального світа бе горяча кров життя. І в організмах є більше, чим відається, бо вони є в дійсності поєднанням життєвих сил, подібним до роя пчіл, в якім одна пчела чіпається ся і висить на другій. Так і в життю суспільностей є постійне дрожання, постійне стремлення і творення. Серед найскромніших умовин зроджується ся під напором почування ціла драма; при дрібній праці в крамниці або малім варстатах досконалиться ся промислова техніка; незначний винахід потягає за собою безконечні наслідки. Нехай розірвуться штучні граници, що зберігають своїднє ділання всіх сил; нехай уступлять пересуди, нехай пропаде темнота; нехай тайні суспільні сили пливуть отверто без стриму. Хто зможе закувати сили природи, сили людей? „Божество родить ся“, і воно не стерпить сього, щоб йому наложено вузькі кайдани догм і традиційних поглядів. Розширяється „поняття божества“ і розширяється в рівній мірі людську надію! Чи має єї велике, бурливе і голосне море фільософії. Дідро видвигнути чи затопити буржуазію? Руссо ввиває се могуче, розсіянне божество до опамятання: він концентрує його у форму морального бества, щоби воно могло почути крик гнобленого праведника. Але хто в обробованім і визисканім? Нарід або радше чоловік, прогнаний зі своєго природного права й своєї первісної свободи насильством суспільноти, прогнаний нахабством посідання одиниці з права до спільногого посідання, прогнаний з власної волі уробними претенсіями правительства, позбавлений вкінці своїх простих утіх в заміну за цуті радощі, в яких вичерпується у суспільному світі суперництво самолюбства. Ох, коби вдало ся втекти з сього сумного хаосу, з сеї нерівної, штучної суспільноти, з сього роя блідих з нужди, викривлених із зависті, зарозумілих лиць! О, коби було можна покласти кінець сим всім облудним втіхам над пропастю терпіння, сей цілій пекельний маскарад на поромі Харона, яка страшним відблеском венецьких ліхтарень освічує темні води Стиксу і кару засуджених намагається ся осолодити брехливим іщаством!

Треба вирвати ся з сеї нузденної суспільноти, але як? Чи треба вернутися до минувшини? Найближча минувщість повна нужди: Чоловік в найдавнійшій давнині був блукаючою, дрожачою зі страху звіриною: не треба вертати так

далеко. Віком щастя й рівності був початок доби, коли то чоловік вийшов зі стану дикості, а не дійшов ще до так званої цівлізації; коли зумів використати на своїй усмуги сили природи, але не став їх рабом люксусу й порожнечі; коли отримані родини користувалися ще без ніякої зависті плодами землі, які належали до всіх; та коли саме тоді винайдена мова висловлювала простоту природних втіх, а не віддавала їх на службу реторичній брехні й софістичній тонкості. Се було чудове місце спочинку, чарівний, ясний рай іноміж звірячою дикістю й дикістю цівлізації. Але що людство не було в силі там задержати ся, то як можна його туди завернути? Як зможе людське серце, переповнене споминами своєї просторії історії, віднайти сей чар невинності й вдоволення? Ні, якщо може вратувати ся чоловік, то його спасення лежить в будучності: він не може вирвати ся з суспільної організації, але може перетворити її так, щоби з більшою певністю знайшов відшкодування за втрату своєї свободи. Звеличування ручної праці й примітивного ремесла в сій цілі, щоби людство, не покидаючи великих, хосених розеліїв, не мало вільного часу й не піддавалося покусі шукати втіхи в пустім балаканні, в нужденнях софізмах та у сварливім й самолюбій суперництві. Видвигнення повної демократії, де би кождий горожанин співідавав у виявленню волі загалу і таким чином знайшов природну свободу у формі суспільності, свободу, яку йому загарбано, але якої він ніколи добровільно не зрик ся. Оперте на засаді рівності законодавство, що вправді не знесе приватної власності, бо вона вже за сильно вкорінила ся у людські звичаї, але злагодить ріжниці маєтків, здергить економічний розгин одних, а піднесе з нужди других і допустить всіх горожан до співучасти у розумнім економічному поступі й загальнім гарааді. Вікінги визволення душі з нервової пустоти й дикої зависті та відродження чистого й погідного звязку з природою, красою й гір і озер, а принадсю й нив і ріжноманітністю зелені та цвітів, з веселістю ранньої зорі, що будить заспані птиці і відбиває в зеркалах вод рожеві й ніжні хмари наче молодечі мрії серця: Се є великі, сильні та ясні форми свободи, справедливости й радості. Парадоксальна туча за минувшиною є в горячій душі Руссо тільки хвилюючу забавкою. Будучність є предметом його думок. Він створив новий світ. Та не завертався ся чоловік до первісної дикої простоти, але минувшисть обдаровує застарілу суспільність свіжим подихом; сильний, цілющий подув ліса розвивається ся по улицях міст і витворює нові соки в зівялих душах.

Що за величеські є пристрасні сили окружують буржуазію! Вони видвигають її на верх; вони можуть її

кождої хвилиї перемогти їй кинути в безодню. А буржуазія все таки не переймається страхом. Вона не спускає ока з пролетаріату. По можности його здержала їй відкинула; спорила з ним крок за кроком за кождий шматок простору. Але коли вона мусіла постійночувати, як той завойовник, що господарить в загарбанім краю, коли вона від самого початку революції числила тільки на брутальну силу, щоби зашанувати над пролетаріатом і прикувати його до себе — коли вона не мала певного рода віри в переконуючу й пориваючу силу цівілізації, яку вона сама витворила: то була би спутана у своїй економічній діяльності. Бо ніколи не мала би сили знищити усі сили минувшини при помочи робітництва й зовсім зректи ся того захисту, який їй могли би дати останки сих давніх сил. Ніколи не могла би віддати ся з повною свободою духа своїм плянам. Серед безнастаних кріз новітнього світа не могла би буржуазія дійти до такої величини, якби сумнівала ся дійсно у своє право. Кожда одиниця з буржуазії, якій повело ся видобути ся на верх, сильніше відчуває своє особисті зусилля, які зробила керуючи соціальним механізмом, ніж ті прислуги, які віддав їй сей організм. І як одиниця має право сказати до інших одиниць: Чому ви не зробили так, як я? Або чому не хочете робити так, як я роблю? А на заміт від сторони сих, яким менше повело ся, що йому дописало щастя, має готову відповідь, що випадок се Бог, яким можуть всі користуватися, що сей Бог не знає ніяких вибраних, спеціально призначених, зі знаком на чолі та що сьому, зрештою непорадному Богові треба помогати.

Мілліардер Рокфелер, що провів ціле своє життя за ділами, старається висвободити ся від свого майна, щоби прожити остаток віку мирно, не думаючи про гроші. Він втомлений своєю могутністю; його мучить се, що кождий його рух потягає за собою наслідки, що кождий крок, кожда постанова, яка в конечним випливом готового до диспозиції, нагромадженого в його руках гроша, появляється наслідком руху вартостей на ринку у формі знижки або знишки. Якою роскішю для нього поворот до звичайногоЯ простого життя! Але він зовсім не осуджує своєї страшної сили, що давить його самого. Його устулення є не запереченнем капіталу, так як абдикація Карла V., не є осудженням цісарства. А що його підприємства відповідали загальному законові капіталістичного світу — та лише своїм розміром ріжнили ся від звичайних інтересів крамаря або ремісника, то він не обурюється на них навіть тоді, коли здобути ними майно перевишає спосібності одиниць до сеї міри, що може викликати у неї забурення совісти й бунт розуму. Спіл. який загорнув, за тяжкий за його плечі. Але він

пересвідчений, що сей сіїй йому належить ся. Не знає він ніякого іншого права, ніякого іншого звання для чоловіка як тільки йти на жнива так, як се він робить. Чи не простигаєть ся в безконечність поле з золотим колоссем? Чи не стоїть воно отвором для кожного, що має добрку волю й відвагу? А що міліардер збирав без труду, то йому здається ся, що також і він сіяв... І Карнекі пересичений мільйонами та пітав себе на склоні віку, що мігби зробити для загального добра. А осуджуючи сьогоденську суспільність, не має ніяких хапчивих замислів. Він не намагається боронити ніякого привілею, бо сам хоче позбутися свого майна наче тягару. Не старається си увіковічнити своєї, ним здобутої грошової сили у своїм роді і заложити дідичну аристократію міліардів; бо не є прихильний для спадкового права. Гріш має тільки тоді вартість, як його здобувається, бо в імпульсом до особистого діяння; дарований гріш означає ослаблення, бо не вимагає напруження з боку одиниці. Чоловіка, що має такі ідеї і в ними умирає, не можна підозрівати о симпатії для капіталу з якогось вирахування або жажди виску. Все таки він не сумнівається від хвилинки що до законності цього величезного нагромадженого майна, якого тягару не в силі сам унести, якого мертвової сили не хоче передати своїм. Без надуми й вагання величав американську демократію Йому досить цього, що вона не признає законної і правної ніякого каствого нії клясового привилію та що по думці права кождий може вибити ся на верх так, як він вибив ся. Для цього в житті тільки діянням, зусиллем, боротьбою. А працювати значить в новітній демократії збирати капітал. Всі мають доступ до карієри і вона не сміє бути нічим обмежена. Спиняти звіст макетів значило би обмежати безконечні перспективи соціального світу; а колибі хто хотів стягнути вниз сих, що зносять ся найвище, то ослабивши силу розгону сих, які стремляють в гору. Міліардер не стоїть остроронь від маси: він зайшов вище від інших завдяки енергічнійшій відваві, яка їх всіх жене вперед. Найстрімкіший верх сягає небес: але сим, що він підносить ся, вказує тільки на працю нутра землі, на загальний розгін соціальних сил. Одиночкою охороною проти великих макетів є се, що вони в певній мірі мусять впасти від свого власного тягару; що вони ізза своєї величини виключають споєвіність, щоби одиниця могла ними вшовні користуватися і тішитися ся та склонюють одиницю зараз по здобуттю мільйонів до звороту сих мільйонів загалом і до проголошення думки, що гріш має тільки вартість нагороди за особисті труди. Але і в цім вреченню нема ніякого показання або надолуження. Міліардер не віддає: він дає, де хоче дати. І саме сї богаті його датки є найсильнішою заявкою,

найсильнішим півтордженням його права. Як сонце, що цілу дніну освічувало, огрівало й заплоднювало землю, ховав під вечір свої проміння, щоби дати відпочати землі, так міліардер не вирікається своєї повної труду і вдоволення праці. До сеї степені в певні в своїм думанній й сорвісти є люди, що здавалося ся би, повинні дістати на пародоксальнім вершку капіталістичної могутності заворот голови від сумнівів. Та вони в певні себе і певні за других. Вони пересвідчені, що їх погляд на суспільність і багатство впovні годить ся з поглядом товни та що найнижчі щеблі суспільної драбини є з ними в повній згоді. І вони вовсім не помилують ся! Їх подивляють трохи з пошаною, трохи з зависти, для них мають призначення. Навіть революціонери мають супроти них якесь складне почування; не осуджують їх без застережень, як се роблять народи з завойовником, якого треба „прогнати“. Вони добачують в сих людях, в сих королях капіталу могутній продукт могучих сил, які не треба нищити, але захопити у свої руки й ужити на інші ціли. Може навіть глядяти на них з утискою гордостю як на наглядну прояву життєвої сили своєї раси, могутності суспільної моралі. Пригадую собі, в якім тоні говорили на однім інтернаціональнім конгресі соціалісти „Получених Держав про величеське „капіталістичне сонце“, що сходить над їх краєм і ось-ось зайде над цілим світом. Та ся палка, нервова, бистра сила має такий чар, що переймає й противника: чи може вона сумнівати ся саме в себе?

Ріжкіородні причини вложили ся на се, що буржуазія модерного світа набрала такого довір'я в себе, такої самопевності, що може важити ся не на одно, бо вона одинока приносить користі всім. Я можу означити її причини тільки кількома чертами. Щоби перевести їх точку аналізу, треба би написати соціальну історію всіх народів від початку французької революції. Сього навіть не підняли ся національні економісти, що у своїм наївнім пересвідченню про вічні права капіталізму не поставили собі ні разу питання, як се може бути, що буржуазія в такій добрій вірі і в „такою чистотою совітю“ використовувала свій несправедливий і так часто насильний привілей. До цього не взяли ся також і соціалісти, що під впливом вузького зрозуміння Карла Маркса бачили в політичній і суспільній діяльності буржуазії тільки хитрий Макіявелізм, який не дастє ся погодити з широким розвитком людської творчої сили, а якого передумовою мусіли бути тотожність інтересів буржуазної класи, єдиність ціли, свідомості й думання, поєднаність волі й рішень, півнідкість рухів: а се все противить ся природі буржуазії, її анархічної й нічим незвязаної сили. Здобутків буржуазії від 120 літ не можна обійтися й оцінити одною короткою

формулою. Як кожде живуче єство, так і буржуазія зміняла ся безнастінно, її думаннє й відчуваннє ставало з кождим днем століття, з кождою годиною дня іншим. То з гарними й великудуніми надіями вірила, що осянені нею здобутки стануть власністю усіх людей і що вона є дійсно загально-людською клясою; і оперла ся на народі, на пролетаріаті, щоби положити кінець давним силам, які видавались її послідною перешкодою загального й її власного добра. То знова загрожена домаганнями пролетаріату чіпала ся пай-більш нагальних способів утису. Відтак наново набирала надії, що наслідком великого вросту продукційної сили і дорогою ширшого розрізу продуктів дадуть вирівнати ся протиленства і що маса, якої життєві умови стали кращими, зможе заплатити єю ціну, яку мала-би заплатити. Але як можна обійти всі ті черти, що є тільки доказом великої політичної ѹ соціальної психольогії? І мимо усіх кріз, мимо критики соціалізму, мимо явних бунтів і тайної ворожнечі винесуваних та мимо сього дивного занепокоєння, яке викликує в її власних думках неавичайна нерівність маєтків, задержала буржуазія майже повну несвідомість сього на виї замаскованого визиску, що доконується ся потайки. Маркс доказав, що тільки праця, що містить ся в продуктах, творить вартість продукта та що зиск капіталу є потрученням вартості праці. І якби капіталіст зараз в сїй хвилі, коли субстанція праці переїшла в продукт і сим надала йому замінну вартість, ловив безпосередно своїми руками єю частину праці, єю частину переміненої на вартість субстанції праці, то усім були б ясно, навіть й буржуазії, що єї кольосальні маєтки походять в тіла її крові пролетаріату. Але сей процес не є такий простий і безпосередній. Сього потручення не доконує великий підприємець у своїх робітників, яким дас роботу. Капітал підлягає законові ринку, законові конкуренції. А що відношеніє поміж заангажованим в якісь підприємстві капіталом і скількістю зужитої в нїм робучої сили залежить від рода галузі промислу, то капітал не брав ся би за такі підприємства, які відносно до ручної праці вимагають найбільше капіталу і де можливістю зиску є відносно мала, якби не було вирівнання її рівноваги між одним підприємством й другим та поміж капіталістами. Но одиноче підприємство не установляє свого окремого рахунку для себе. Всі підприємці творять так сказати одно велике стоваришеннє для зиску: вони черпають, щоб собі заплатити, з величезного спільногого фонду витворених працею вартостей, а капіталісти ділять поміж себе надважку вартості, яка остас вільна по заплачуванню праці низше її вартості, і то ділять по думці закону конкуренції відносно до величини капіталу, вложеного поодиноким капіталістом.

у своє підприємство. А се, що появляється ся остаточно на ринку як ціна продуктів, се є кошти продукції, а саме плата робітників, амортизація капіталу і обусловлений конкурентними законами зиск з капіталу. Всі ті зовнішні прояви були би без значення, якби не було сильної резерви надвижок вартостей, які походить з ріжниці поміж вартістю, що її витворює праця, і вартістю, яку надається праці. Але їм вдається покрити сей визиск, що є на дії. Воно виглядає на зовні так, наче капітал діставав з ціни продукта се, чим він сам причинив ся до його повстання, а не се, що дала праця. А що про ціну, се зовнішнє означення вартості, рішав по часті великість вложенного у підприємство капіталу, то видається, що капітал сам є в часті основою вартости, а що капітал існує вже наперед, ще перед залученням з ручною працею, якою користується ся, то капітал являється ся первісною й переважною силою при творенню вартости. Сам капітал ліст манить ся, бо після Маркса цілий сей процес відбувається поза плечима капіталіста. Він не розуміє й не добачує сього, що обробовує працю. Уважає себе діяльним і свободним чоловіком, що переказує робітникам в заміну за їх працю, заплачену по ціні ринку, отже заплачену справедливо, частину вартостей, які витворила його ініціатива, опираючи ся на його капітал. Він не дає собі справи з сього, що він є тільки одним членом величезної громади експлоататорів цілої людської робучої сили. А що добичу ділять між собою капіталісти по певним означенням правилам, то забувають за те, що се є добича.

Думаю, що теорія Маркса про вартість видержує всяку критику, коли її належно розуміти, а саме як соціальну метафізику, як глибоку діалектику вартості, а не як поверховну теорію цін. А навіть, коли її розуміти довільно або фальшиво або абстрактно та основувати вартість на коштах продукції, то все таки видно, що ціла капіталістична діяльність амагає до того, щоб укрити перед капіталістами сей визиск, якого вони допускають ся. В коштах продукції бачимо дійсно елементи виправді всілякого рода, які однак позірно творять вартість продукта, бо співдають при означенняю й основанню вартости продукта. З однієї сторони плата робітника ї амортизація капіталу, з другої зиск капіталу: що за віддалу між сими елементами, що за безводня! Поки чоловік не дійде до такої степені бездальній всемогучості — куди ніколи не зайде — де би майже божеські механізми на подобу сих думаючих автоматів, які будував Вулькан в олімпійській кузні, заспокоювали його потреби, самі удержували ся й відновлювали ся, де би людська праця була тільки вільною забавкою і де би зник обмін ї вартість наслідком легкого способу продукції: доти

будуть існувати вартості, а праця у всіх можливих соціальних формах, якої треба ужити до виробу якого-будь предмета, буде щонайменше головною складовою частиною його вартості, якщо не виключною основою сїї вартості. А під сєю працею розумію я також, що визначую, амортизацію капіталу, яку можна здефініювати як скількість працї, потрібної на се, щоби набути нові анаряди продукції на місце зужитих часом й уживаним. Се є елемент тривкий і вічний поняття вартості. Бо зиск з капіталу є обусловлений спеціальним соціальним ладом проминаючого характеру. Коли завтра робітнича революція перенесе власність засобів продукції від одиниць на парід, то соціальна спільність, організаючи продукцію, означить відношення вартостій всіляких продуктів відносно до потрібної на їх витворення скількості працї, а елемент зиску усуне зовсім з вартості, бо соціальна спільність мусіла б або поділити зиск рівномірно поміж всіх членів — через що здобутий нею самою зиск вернувби знова до неї — або мусіла призначити сїї зиск сим групам робітників, які під наглядом нації працювали в певних галузях промислу; однаке з уваги на се, що відношення поміж капіталом і працею в подиноких групах представляло ся би ріжно, то повстав би певного роду корпоративний капіталізм, найбільш несправедливий і найдурніший з усіх привилей. Елемент зиску від капіталу ще раз зовсім з поняття вартості, як тільки здійснить ся соціальний лад, який передвиділи й заповіли найглибші миселителі, якого з кождим днем домагають ся з більшою завзятістю чимраз сильніші й краще зорганізовані народи маси і який переведуть в життя створені пролетарятом демократії по думці непобідимого закона розвою. В коштах продукції, які після національно-економічної теорії і найбільш очевидного закона капіталістичного обмінного обороту є основою вартості, виступають нині — разом з собою змучені, зіставлені й спільно ділаючі — елементи, що представляють непроминаючу, святу силу працї і з другої сторони елементи, що є дивоглядним, проминаючим привілеєм олігархічної і монополістичної власності. І як не мають мати капіталісти буржуа почуття, що одні й другі елементи в оправдані? Коли при соціальнім механізмі, який працює на користь капіталістів і заразом над ними шанув. вартість кінених масами на ринок продуктів означають не тільки кошти працї, т. зв. плата робітників, але також кошти капіталу, т. зв. та найнижча винагорода, яка є конечна, щоби позицікати капітал для підприємства і разом їх злучити — коли цілий соціальний закон організує ринок, то чому малиби вагати ся капіталісти тягнути зиск, який прецінь витворив вартість? По їх

думці не роблять вони нічого іншого, як тільки відбирають від речей єю вартість, яку їм надали. Не вартість, дитина праці, творить зиск через потрощення її частини, але зиск є творцем вартості. Так на виворіт відбивається в капіталістичному зеркалі світ продукції; та якже малаби буржуазія силу відвернути сей їй підмешуючий образ, коли не могла наважити ся бачити в ньм тільки зеркальну злуду. А доконуваний нею визиск ховається мовби нароком перед її очима, щоби не відбирати їй духового розмаху, якого треба до широкого діяння.

Посідаючі й проводирі мусілиби сумнівати ся в цілі суспільністі, якби сумнівались в собі самих. Не силою акту ласки зі сторони якоєв самовільної влади, не на основі особистої прихильності, диплому або каствого привілею роблять вони свою роботу й присвоюють собі привілеї свого становиска. На сім місяці, на якім вони стоять і яке правно є для кожного доступне, мусілиби кождий інший робити се, що вони роблять. Вони примінюють тільки суверенний, загально обов'язуючий закон капіталістичної суспільності. Коли котрий з них з якоєв містичної фантазії не хотів примінювати свого закона, коли купівель звід ся зиску, то висудивши сам себе на скору неміч, бо не мігби розширити свого підприємства побільшеним нагромадженням капіталів. Він мусівши скоро улягти і ся виїмково, суперечна безкорисність не змелав з лиця землі буржуазного визиску так, як жовнір через се, що піде до боротьби без зброї, не покінчить війни. А якби всі купівель зреагували ся зиску, то моглиби се зробити або в сій цілі, щоби зужити свій капітал в непродуктивний спосіб в пустій і бездумній бездільності або щоби полишити даліше капітал в промислі та провадити його, вдоволяючись тільки платнею за провід та не побираючи ніякого зиску. О скільки бувши сей капітал ще їх власністю? Він бувши тільки фікційно в їх руках. Або що найменше запевнило бы ся їм прієднє становище, а вони в дійсності не були більше панами підприємств, а тільки інженерами, яких забезпечували довгий час перед самовільною відправою умова. А сі, що не були купівлістичними підприємцями, а тільки акціонерами, потратилиби зовсім з хвилею скасовання зиску свої акції, які приналежали загальній власності. Добовільна ревігнація кількох купівлістів із зиску не була би в силі повалити соціальні системи, по якій мавши настутити комунізм, а викликала би тільки заміщення й погубний хаос.

В імені цілої суспільності, в новим авторитетом соціальної організації, яка не має права розвивати ся перед витворенiem нового ладу, як речники й заступники загальних життєвих умовин сповняють купівлісті своєю службу,

зносять її тягарі і тягнуть з неї зиск. А коли пролетарі або соціалісти трактують капіталістів на рівні зі злодіями, то се вицвіт полеміки, що дається ся виправдати тільки пристрастю боротьби або надміром терпіння. Про крадіж може бути мова тільки тоді, коли одиниця або група одиниць присвоює собі богацтва, нарушуючи загальний закон, що нормує в суспільноти набування майна. Нема ніякої крадіжки і не може бути в єм винадку, коли одиниці набули майно згідно з основним законом соціального ладу, під яким живуть. А ся неслучна метафора може лише укріпити капіталістів у свідомості свого права. Є капіталістичні діла, що в строгім розумінні слова є крадіжкою або виходять на крадіжку. Однаке капіталістична діяльність сама в собі не є крадіжкою. Вона є навіть протитенством крадіжки; бо чайже загальна крадіжка вруйнувалаби ціле богацтво, а бачимо навпаки, що до сеї хвиї, поки не витворить ся ніякий інший спосіб продукції, енергічна капіталістична продукція є безумовною передумовою зросту богацтва. Соціальне право, що стойть по стороні капіталістів, має не тільки сей наслідок, що капіталісти не лише в своїх очах є виновні виправдані, але також в супереч полемічним надужитям і деяким пересадним формулам в очах своїх противників: се право став для них законом, що наказує їм провадити підприємство з можливо найбільшою силою, надавати продукції все більшої інтенсивності, збільшати свої здобутки і свій зиск: бо що се була би за суспільність, якої загальна сила виявляється ся в діяльності одиниць, якби ся діяльність не розвивала ся згідно з законом загаду, а тільки на власну руку? Яке пілітке ї пусте було би море, якби його темні хвиї не передавали з повною силою свого руху все дальнє і якби не підносили ся високо під напором штру! Якийсь фальшивий стид, який спинював би капіталістичну продукцію і явне ї законне гонення за зиском, був би загальним нещастем, а соціалістичний лад, що вийшов би з такої нерішучої суспільноти, був би немічним нацадком безкровної матері.

Великий капіталістичний продуцент, що явно ї відважно зі смілою невідомістю совісти розвиває свій гарний підприємчий талант, стойте близше можливостей ї сміlostей нового ладу ніж сей, що старається ся забезпечити ся свою обмеженою, дрібною ї пужденною обережністю, начеби сам собі хотів робити докори. Бо розбуджуючи усі сили, що знайдуть рівновагу щойно у новій суспільноти, приготовляє капіталіст не лише будучність. Його совість і розум завдяки сей його відвазі, що веде його все до згоди з могучішим від нього законом, є краще приготовані, щоб зрозуміти сю велич громадної сили, яку представляє організація.

нігаючий ся пролетаріят, і зроуміти єї перевороти, які може створити ся сила. А хто зачиняє розуміти, сей зачиняє також уступати добровільно або проти волі, свідомо або несвідомо, або навіть боронячись завзято. Так капіталізм носить у собі наче сильну й палку душу переконання своєї правности та ступає могутим і сильним кроком серед всіх погроз і соціальних бурь.

Одною з найбільших сил буржуазії, одною з найсильніших її основ є се, що буржуазія творить класу, яка працює в суспільноті, що домагається ся все від неї праці! Однаке мілить ся буржуазія, коли думає, що вистане покликати ся на свою працю, щоби оправдати свої неавичайні великі привілеї. Безперечно буржуазія продукує, напружається, журиється, трудиться, лютить ся і денервуеться. Але в такий спосіб можна би оправдати найгірше правдінне, найбільше застарілі політичні і соціальні форми. Вкавуючи на свої легіони невільників і на безмежнії своїх лани, мігби скавати й бутний Римлянин, збогачений грабіжкою побіджених: оте нагорода за мої труди, все те здобув я моїм мечем — та чи не були би турботи й зобов'язання моєї амбіції за великим тягарем для слабших плечей як мої? І феодальний пан мав довгий час своєї небезпеки й труди. А якою працею є завалені нині королі й цісарі! Але все те не зменшак прав демократії. Через се може припізнати ся її побіда і буде потребувати більше розуму й справности, щоби удержати своє право проти могуткої сили, яка не збільшак своїх небезпек байдужністю та не компромітується ся лінівством й очайдущністю. Демократи не закидають монархії неохоти до праці: Противно вони закидають її надмір працю, закидають се, що вона бере на себе за богато тягарів і власті, що вона понад міру напружає свою діяльність й відвічальпість і через се обмежує та спиняє політичну ініціативу й горожанську діяльність загалу нації. Мігби я на цім місці покликати ся на перемученого, первового, вичерпаного горячковою працею американського мілліардера, що за свою безупинною примусовою працею не знаходить часу й сили, щоби хоч дрібку скористати з радощів життя. Але що се доказує? І також не противить ся засаді і виказує далекосягливий недіяд соціальної системи, яка призначає до праці й до уживання не загал, а одиниці: в будучності буде тут рішення сила суспільної спільноти. Наполеон був одним з найбільших робітників свого часу. Та він упав мимо своєї праці й свого генія. Всі Цезарі капіталу поваляють ся так як він, але не так скоро як він, бо їх могутність основується на більше трівких законах, на цілих міцних підвалах соціальної системи, а їх доля, сильніша від долі Наполеона,

лучить ся з долею широкого загалу. А їх праця, труди, комбінації, старання й змагання не оправдують їх економічного абсолютизму так само, як певнинна й надмоделька діяльність Наполеона не оправдувала його політичного абсолютизму. Тому може соціальна демократія спокійно призначати значіннє праці підприємців, а заразом поборювати їх підприємства. А робучий люд мілить ся, коли дуже часто мішає капіталізам з лінівством. Капіталізм — се за жива й за налік сил, щоби єї, в яких він проявляється, могли жити в бездільності, полищені самим собі. Правда, капіталістичний лад віддає власність від праці. Він дає спромогу акціонерови побирати дівіденди, користати з успіхів підприємств, яких він сам навіть не знає, хоч має в них свій удел. Правда, в нашім суспільнім ладі марнується естрапіно людська сила: в домі, бо працюючі, не маючи ніякої власності, все є непевні, чи дістануть роботу; в горі, бо поєданочі піддаються часто покусі придбати собі тільки, щоби могли жити без праці! В капіталістичному способі продукції, в його інтенсивності, безпереривнім технічнім уліпшенню, в його продукційних крізах і крізах конюнктур, в усе новій відвічальності, в готовім все до боротьби, витворенім конкурентіюванням, знаходять незвичайну захоту до праці всі ті, що ведуть провід в продукції. Богато є великих підприємців, великих купців, великих банкірів, великих інженерів, що мають участь в зиску підприємств, яких життє переповнене тяжкою працею й горячковими мріями; вони наглядають силу занятих у них робітників, контролюють рух просторих фабрик, студіюють здалека ринок продуктів і гроша, розширяючи в дусі поле своєї праці ще перед переведенням в дійсність своїх планів. Можна сказати, що для великого капіталіста безумінна праця є одиночним способом поєдання, т. зв. одиночним способом, щоби почувати сильно й ясно свою економічну силу. Спроможність рішати, прикачувати і бути гордим на себе перевинішак у чоловіка замислові сили, а цій може дійсно богатий чоловік прийти до свідомості свого поєдання тільки свою ініціативою, свою контролею й відвічальністю, якої піднимастися ся, бо поєдання без такого діяння було б нерважко мертвим поняттям і безмістовою купою паперу. А буржуазія, передовсім ся велика буржуазія, яка надає капіталізований його типову вартість, остасе саме завдяки своїй інтенсивній праці у звязані з духом і спдою новітнього часу та з суспільністю, в якій викаочно значіннє має напружених сил, праця й безупинне змагання. Через се почувавши ся вона мимо привілею непропорціонально великих маєтків сильно зачлененою з суспільністю. Уважає себе якоюсь революційною силовою творчості, перевороту, а навіть агітації.

Так відновлює буржуазія почуття свого права почуттєм хосенности. Набирає довір'я в себе: думає, що поміж нею і економічним життєм є велика згода. Вона заступає сміло се становище, а коли є готова згнобити безпощадно всі пролетарські погрози, то вірить і знає, що має на се якесь інше право, а не тільки право сильного. І пролетарі є сього свідомі і се до певної міри признають: одні, що піддаються законові дійсності, якось інстинктивно, другі, яких виволив соціалістичний спосіб думання, витають радо все, що тільки доброго й хосеного дає теперішній замотаний лад, щоби все те перенести до нового, обширнішого, більше рівного й справедливого ладу. Робітники не живуть під абсолютною, безглядним режімом, який би їх тільки понижав і гибив. Вони не подобають на сього величия, що лежить під горою завалений камінням і тільки горлом вульканіа може виплювати свій огонь і жар.

Капіталізм черпає свою силу в рівній мірі з науки як і з праці. Не питаючись, купив він нерав здобутки винахідників за кусник хліба. Але вкінци доходить він до алуки в наукою. Капіталізм хоче бути животворним дійсненiem науки. Він чигаб на всякі нові ідеї, щоби їх припровіти й використати. Безперечно робить се в сїй цілі, щоби витворити нові умовини зиску. Але сей зиск є тим більший, чим більше, скоріше, ширше й оригінальніше є припровлення. Але від ріжнородності діяння винаходу та від його доступності для широких мас залежить зріст користі, яку може принести винахід капіталізму. А що людська душа приирає найдивніші види та що рідко коли лучається ся, щоби в людській душі не мішали ся найбільше противні пристрасності, а людський егоїзм не крив ся під всякою оджкою, то нерав капіталіст дійсно думав собі, що він не тільки тягне користі в все більше плідної й безмежної науки, але що він також бере участь в творчій та безкористовній красі науки. Але божеська наука кидає свої проміні й на слугу, що в низькими думками і ханчивими руками приносить її жертву, та зміняє його. Капіталіст сього не додумався ся, наука серед іншого суспільного ладу була би плодовитша й благороднішша, що вона в суспільноти на комуністичних основах була би доступна для всіх, що вона не жадала би розшуки й заглади одних, щоби видвигнути в гору других. Та капіталіст не має часу павіті слухати. Він слідить за першим ударом крил нової ідеї, яка щойно виходить на деннє світло; хочете може, щоби він вхопив ю ідею в свої руки тоді, як буде вже за півно? Навпаки, він спішиться ся, щоби інші не винювали сеї ідеї перед ним; зрештою, забираючи її для себе, використовуючи на свої цілі, він її не відкидає, не вбиває. Навпаки, він її розвиває й размножує:

Тепер вже вона не є самітною птицею, що скована в своїм гнізді лякається втратити свою тайну; тепер ціла громада птиць виповнила широкі простори. Хочете, щоби капіталіст відкладав здобутки, які можна відрахувати перевести в діло, для будучої соціальної справедливості та зберігав для незвісного людства? Не, наука не має терпеливості так само, як і капіталізм. Для своєї власної користі відчуває потребу перевести в діло свої ідеї, розсліди лабораторії перемінити у соціальні сили та свої формулі віддати під велику й цілющу пробу масової продукції. Сим способом служить капіталізм не тільки теперішності, він служить також будущності. Він розвиває й скріпляє духа, він робить його справнішим, виваючи до боротьби зі страшною й тяжкою матерією; він надає відпорну силу й всесторонню справність сміливим, але ніжним крилам чистого думання, яке знається високо в гору: скорше може зананувати над нацією, ніж її піднімети. І не можна дивувати ся, що буржуазія, піднімаючись під сі вічні й спасенні сили, яких в часовим і негідним виконавцем, представляє собі, що вона також вічна й конечна. Звідси береться й сей незвичайний розмах, без якого не може обйтися людська діяльність в нашім горячковім віці. Звідси походить і ся самопевність й самосвідомість, якої наслідком є се, що буржуазія уважає себе не силою безглядних й безчинних завойовників, але повною змісту силою, який дав їй змогу дбати не тільки про свій власний добробут, але також про добробут других та піднести навіть сих, яких визискує або яких буцімо визискує, понад сей уровень, на якім би вони находилися, якби їх не визискували. А коли можна ставити гіпотези про совість загалу, яку піддавано до тепер тільки під надто сумаричні досліди, — то звідси походять двоякі й дуже суперечні висліди соціального поступування буржуазії. Саме тому, що всілякі причини спонукають її до віри в законність і силу й привілею, буржуазія стає тимбільше непримирима і то в добрій вірі, коли думає, що мусить боронити ся проти надто сильного нападу. Але з сеї самої причини в переконанні про свою дійсну й тривку силу може буржуазія робити в певний час уступки вростаючій демократії й змагаючому ся пролетаріатові, уступки, які не звертають ся проти центру її незвичайно діяльного життя. А навіть коли вона робила її уступки під напором із зовні, то вдovоляється сим, що вмогляє в себе, що — мовляв — не робить зі своїх власних резервів і що саме сї уступки не зменшують її виглядів на будучість, але в доказом її життєвої сили її майже безмежного дару прикордонення.

Сей дар прикордонення, ся еластичність дає і буде давати буржуазному світові спромогу перейти великий ро-

звиток без піяких небезпечних для цього катастроф. А рівночасно зі зростаючим вишколенням пролетаріату, що буде тим розумінійши, чим більше буде революційний, виливає сей дар припорошення буржуазії на боротьбу клас як чудесна заохота для сили волі і як рішаючий чинник перевороту, не розриваючи дієсної її органічної єдності людської суспільності. Сей дар припорошення, ся сила самозбереження адобуває собі значіннє в цілій історії буржуазії. Від сімох або вісімох віків розвивається ся вона серед найріжнородніших політичних й економічних умовин в усіх краях разом і в кождім поодинокім краю з окрема. Що за переворот від цього часу, коли ремісники почали визволятися з під опіки її залежності від рицарських дворів, до нинішнього дня, де великі капіталістичні трести панують над просторими демократіями, над їх парляментом, пресою, адміністрацією й заступництвами громад! Що за безпереривне напруження сил і що за богата новня тактичних форм всякого роду! Що за переворот в ідеях! Буржуазія мала здатність до розвитку, яка в силою. Не мала жодного духа традиції, який переважно в слабості. Вона побивала ся о свій аріст, поступала крок за кроком вперед, залучила разом на самперед, як виказав Абіг'єт Конт в своїх перших чудових творах, промислову й інтелектуальну силу, поки почала свій завойовницький похід то під пануванням режimu мішаного правління, то під пануванням чистої демократії. Але кожда генерація визволяла ся в міру потреби від теорії й практики попередніх генерацій, хоч зрештою опирала ся внові на їх досвід. Буржуазія оставала постійно у боротьбі з численними іншими класами, з яких одні репрезентують унерті сили минувшини, а другі ферментуючі сили будучності. З давен давна мусіли єднати ся майстри в челядниками й бороти ся проти великих панів. Нераз мусіла буржуазія послугувати ся монархією проти феодалів та рівночасно забезпечувати ся проти монархії, жадаючи гарантій публичного безпеченства й свободи та будуючи сміливі системи. Ціла європейська історія, почавши від англійської, а в ще більшій мірі від французької революції, в історію таких колибаний й компромісів. Нераз бореться буржуазія на два фронти й побіджав аристократичну контрреволюцію й пролетарську революцію. Нераз користується одною з цих клас, щоби побороти другу. Її основні цілі визначають ся такою великою справністю і такою буйною ріжнородністю, що вона з однієї сторони зближається до шляхотських клас, — чим вона найбільше гордиться — а з другої в споріднена з народнimi верствами, якими все доповнюють ся. А що буржуазія складається ся з найбільш ріжнородних сил і постійно відновлюється, то можна відки-

дати їй позбувати ся цих елементів, що перестаріли ся й стоять на заваді і сих, що по короткім кориснім звужиткованню втратили давніу вартість. І так революційна буржуазія з 1789 р. вирікається ся буржуазії старого ладу, яка пішла на службу монархії і в науку права й фінансів внесла буржуазні прінципи. Так само відривається республіканська буржуазія, що громадила ся довкола Бамбетти від сеї буржуазії, що держала ся кріпко цензурового виборчого права й занадто попала в ораканізм, щоби зрозуміти ті нові основи демократії, без яких у Франції не могло бути нії політичної ріноваги нії економічного розвитку нії соціального безпеченства. Буржуазія творить класу, бо має спільні інтереси й спільні цілі; але до неї мають доступ зовнішні вlivи; по перше тому, що вона є класою, яка все постуپає наперед, яка продукує для ринків. Вона мусить числити ся з сими кругами, між якими веде своє підприємство і не може позволити на се, щоби інтелігенція, щоби сила купуючої й працюючої маси упала поза певну міру. А також находяться все серед ріжнородних її елементів деякі, що остаються в природнім єваку з сими новими силами, які знаменують розвиток даного століття. Інженери, учени, артисти й усі вагалі дійсно виначні й беакористовні горожани, які творили ядро сен-сімоніаму, стояли в певній мірі на границі поміж робітничим рухом і рухом міщанства. Вони належали до буржуазії, величали її соціальній тілі і вихвалювали її будучність; але вони, неизбежно від безносередніх, коротковоріч скрупульів і відвічальності, яка тяжить на штирікміях, розширяли буржуазну культуру в напрямі соціальної справедливості; вони витворили синтезу буржуазії й пролетаріату відповідно до відношення сил, яке проявляло ся в дані хілі модерного розвитку, і вкладали у свідомість буржуазії ідеї і погляди, які змінили її навіть і тоді, коли вона їх відкидала. Еоязлива й заразом цікава буржуазія була більше приступна для нової соціальної політики, яку накинули її нові подїї.

Але се, що кожда з воюючих класів буржуазія ї робітництво, користується ся противником і то навіть у боротьбі, і що кожда з них навіть в боротьбах з собою працює над приготовленням нового висшого ладу — причиняється ся по-мимо усіх межиусобиць класової боротьби, по мимо усіх пристрасних конфліктів до зміщення не цілком ще єдиної вітчини, приготовляє сильнішу й тривкішну спільність і є доказом, що спільність інтересів, які себе безузвинно поборюють і то нераз великою ненавистю, знаменує даний народ, суспільність й культуру. Буржуазія була зиочатку великим і строгим учителем пролетаріату. Щоби тільки говорити про найновіші часи, коли то противенеться обох

сих клас виступали уже сильніше: В перших днях французької революції зробила буржуазія робітництву й селянам неавичайно велику прислугу. Вона познакомила їх з великою політичною акцією, від добуттям центральної влади, в захопленнem у свої руки держави. Треба глянути на відповіді сільських громад, щоби пізнати, які широкі, до найменших подробиць означені домагання ставили селяни; правда, їх домагання могли бути точно означеними й припорошеними до вимог дійсності, і як дорогоцінні для будучності вони мають соціальну вартість: та вони не досягали до тих загальних жадань конституції й вільного заступництва, які можуть надати поодиноким жаданням законну силу й запевнити їх сповнення; се було ще нагальне прошення піданих, а не заява всіх горожан, і було конче треба, щоби буржуазія — так сказати — взяла все те на свій рахунок та, виключивши ті домагання, що могли загрожувати її привілеїві власності, іншим домаганням надала революційний дух. Що було сталося, якби не рушила ся революційна буржуазія, що одним ударом повалила монархістичний абсолютизм і загорнула в свої руки найвищу владу спершу при боці монархії, а відтак на її місці? Хто, як не буржуазія розбудила в передреволюційних вартах сей дух Фронди, який з подивом підносить Мерсіє? Були заворушення й повстання проти майстрів і королівського війська, але не було ніяких обдуманих, сміливих і холоднокровних планів, щоби дійти до влади. Примір буржуазії, її відвага, її звичай дивити ся широко й далеко та ділати рішучо піднесли пролетаріят на рівень революції. Але буржуазія зробила пролетаріату ще одну прислугу і то цілком іншого рода. Через свій класовий егоїзм, який показала вона зараз по першій побіді; через се, підрядне становиско, на яке вінхнула міліони рук і виключених від виборчого права пролетаріїв так, начеби їх повбавлені права, засоромлені своїм рабським становищем наймитів, самі мали не звертати уваги на їх виключення від прав; пояснюючи в олігархічному дусі людські й горожанські права, які проголошено для всіх, а рівночасно уневажнено для великого числа людей — сим способом показала наглядно буржуазія працюючому й попевленому народові, що він має числити тільки на себе самого. Коли би буржуазія дала або — так сказати — октрувала пролетарям відразу і без ніяких їх заходів загальне право голосування й справедливу участь в політичнім становництві, то тоді не бачили би вони в їх такій мірі свого добра, своєї справи й завдання. Якби дістали відразу на початку свої права, то не дійшли би ніколи до цього смілого бойового завзяття, яке улекшувє добуття давно набутого, але відтак загарбаного ворогом права.

А стало ся зовсім противно. І через се, що пролетарів гноблено їй трактовано в погордою, зрозуміли вони, що людські права прийдуть тільки тоді до свого повного значення, коли самому робітництву вдасть ся подбати про се. Їх право розвивало ся в міру сього, як революція набирала сили. Та тому те, що з початку могли бути тільки випадковим вислідом буржуазної великомудрости, стало основою робітничого руху, глибоко закоріненою пролетарською традицією, яка виступає все в усіх демократичних боротьбах.

З другої сторони для буржуазії була не без користі наука, що пролетаріят не є ніякою пасивною силою, яку можна до вподоби то виволяти то поневолювати, що пролетаріят не є ніяким управильненим потоком, якого шлюзами може довільно орудувати буржуазія, але зовсім навпаки, що робітництво представляє вже самостійну силу, яка є готова віддати себе революційному рухові і то тільки революційному і заразом запевнити для себе в сім руху свій уїл. Так! Добре, що буржуазія вже згори прийшла до такого переконання, бо передовсім се — якимби се не було парадоксом — скріпило її революційну діяльність й віру в революцію. Якби народ був лінівою її легкою масою, що давала ся би керувати по волі буржуазії: то хто давби запоруку буржуазії, що сей народ віддергить в хвиці небезпеки, як заострить ся політична її соціальна трагедія; що сей народ не втомить ся при першім напруження сила, в яке не буде міг вложить цілої своєї душі, та що не впаде навад в сю давну неволю, якої рани ще не загоїли ся? „Можна оперти ся тільки на сильнім“ мав сказати кілька літ пізніше трибун Андріє до Бонапарта. А що робучий люд мав від самого початку свого рода революційну автономію і о скілько в сім часів було можливо в революції витворив собі свою власну революцію, зрозуміли великі й сміливі провідники буржуазії, що тут в забірник неавичайних сил, могуче жерело сили, побільшене стихійною могутністю мільйонів душ, і що революція в помічю свої сили може ставити опір всему: піляхті, духовенству, королям, повстанням у нутрі і арміям за границі та навіть сїй частині буржуазії, яка ві страху відпала і звернула ся проти революції, що прибрала за великі розміри: так, всему могла ставити опір революція. все побороти її побідити, коли тільки віддано народові його частину, отворено великі надії демократії і надано їйму політичні гарантії та якийсь задаток на соціальні гарантії, не нарушуючи прінципу буржуазної власності, а хоронячи маси перед найгіршим вицвітом капіталістичного привілею. Так опинила ся буржуазія перед великим проблемом і на отвертім морю. Як можна було погодити власність з демократією, соціальну могутність оди-

ниць з незалежністю усіх? Як слабосильною була би буржуазія від самого уродження, якби не розправила ся з цим проблемом в рішаючій і главній годині свого першого виступу? Булоби се доказом великої слабості й страху о будучності, якби буржуазія з самого початку не змірила сили свого корабля з напором високих хвиль, що двигаючи його, зносили ся високо в гору! Але пролетаріят поклав майже вміть сей проблем на перше місце: криком своєї нужди й свого обурення, своїми жаданнями рівності, яких форма була часто ще дуже помотана, але патоє перевищав всі буржуазні уладження, наріканнями на життєві умовини, всякими теоріями, що витягали на денне світло нужду, фантастеріями соціальних сект, що подібно як піна на хвильях, приставали до руху, науками про загальне добро, що ворушить ся в дусі, поки ще приbere тривку форму системи, грізною агітацією, страшною як товпа, але уреґульованою з непоборимою логікою ідею абсолютної демократії. Се був час школи ідей і іспитів тактики, які мусіла перейти революційна буржуазія і заразом мусіла приготувати ся на воєнну будучість й бурливу велич своєї долі. Під впливом страшної й великої науки фактів розвинула ся памятна дебата про конституцію, в якій буржуазія всяких відтінків начеркнула до певної міри свій ідеальний і практичний план боротьби; гора з Робеспером, жирондисти з Верніо шукали системи згоди з власністю й пролетаріятом при поступової і справедливої демократії.

Все таки здавало ся, що оба бесідники перечили собі: Робеспер не думав про се, щоби охоронити бідних обмеженим правом власності: власність мала бути підпорядкована соціальним інтересам і мала понести жертви, якіби не захитали її в самій основі, але змусили до роздруї її поміж богатсьох і поборювали виразно проголошену Русса тенденцію кумуляції дібр; Верніо старав ся поліпшити маєткам свободу рухів і дати спромогу всяким підприємствам розвинути всеї свої сили; але він зінав, що всякий надмір є однозначний з узагальненням посідання, що богацтво, яке повстак ї зростає в енергічній і визволеній від законних привілей й правних монополів демократії, мусить розширити ся і перейти на загал та думав, що великі маєтки відбиваються в широких народних масах так, як золотисті хмарні освітлюють море, що відбиває їх блеск. Але суперечність цих формул, з яких одні були більше буржуазні, а другі більше пролетарські, але всеї разом були об'єднані в соціалізм, що від усуненільної приватної власності домагається рівності й обильності, боротьба цих політичних поглядів і плянів викауvala дійсно одно спільне амаганнє, а саме: погодити буржуазію й народ в демократичній дер-

жаві і тих непосідаючих, які мали в своїх руках частину влади, помирити з фактом власності і з її правною основою: чи то виглядами на певні соціальні гаранції чи то надіями на розширення багатства. Двома дорогами прийшла буржуазія сама до переконання, що буде могла існувати в новім світі, якого сили розбурхала її власна відвага, тільки тоді, коли зможе дістати признання на своє істнування в соціальнім розумінні слова від пролетарів; коли подасть все, що в'язить ся з її прінципом, прінципом свободи чоловіка, щоби всі горожани могли користати з дібр цивілізації.

Се вперша наука, яку дала буржуазія гордо в отвертій боротьбі сила й воля пролетарів, яка не втратила свого значіння номіно всякого самолюбства і всяких непередвиджених течій. Так вже в першій добі революції, коли то оба стани були зачуті спільною працею та все таки вже розділені початковими спорами, буржуазія ї пролетаріят зробили рішучаче діло у своїм вихованні: задяя сили протиленств, що проявляло ся павіть у соціальнім дії, здобули собі обі класи, як одна так і друга, благородніше становище і ширший горизонт: а се не стало ся би, якби пролетаріят був тільки учеником, помічником і під опікою буржуазії. До яких вислівів дійшло би се взаємне виховання, якби революція не була перекинула ся в абсолютам, а відтак в олтарічний режим, а павіаки добила ся свободи і нового ладу, якби вчасти суперечні прінципи Робеспера і Верніо — доповнені глибокими думками Кондорсе про загальну соціальну безпечності — риваліували з собою по думці поступової демократії. До якої висоти розвинув ся би соціальний лад, в якім загальне виборче право не спинило би вправді розвитку ще тоді слабого капіталізму, але все таки стерегло би його: в якім приватну власність зрівноважили колективні уладження, в якім буржуазія будови менше тісно, а пролетаріят менше гноблено іншою контрреволюції? Правда, про се можна ставити тільки гіпотези, але номіно усіх перешкод, сітей і підводних скал, які загрожували ї спиняли революційний розвій, не остали початки розвою без значного впливу на пізнійші подїї.

Також що-до способу продукції й техічної організації впливали взаємно на себе обі класи; павіть спори ї конфлікти скріпляли їх і підносили в гору. Страшний і нетерпеливий капіталізм, що гонить за високом, хочби і коштом пролетаріїв, зміняв беззупинно й несподівано умовиїн продукції; зміняв методи, робив перевороти в механізмах, переносив фабричні центри. А хоч се було дуже часто причиною страшних терпінь робітників, яких не було, якби розвій був краще уладжений, то принайменше капіталізам висвободив робітників від того всеого, що ще остало з льокальної

й корпоративної обмеженості, з вигідної рутини й ремісничої несміливості. В імені ремісників та навіть пролетарів підніс голос Марі за знесеннем цехів: та не лише зі страху перед щонайменіше хвилевим бевробіттєм, яке викликує технічний поступ, протестують робітники так часто проти нової машини, але також тому, що не мають ніякого іншого помічного васобу, як тільки робучу силу, що ввійшла вже в певну означену форму, та що відчувають якусь фізичну нехіть змінити привички, що наслідком довгого й далекосяглого приноровлення робітника до знарядів — так скажати — творять частину його тіла. В деяких родах продукції почуваються робітники безпечними супроти машин, з якими є добре обізнані, а незвісне видається їм зовсім природно небезпечним. Останки інстинктивного, нерозумного, консервативного погляду на техніку находимо навіть у просвічених революціонерів з переконання: і нераз треба їм найбільшого напруження ума, щоби з цього визволитися. В своїм часі капіталізм, а передовсім великий капіталізм, не має ніякого безпосереднього зв'язку з продукцією. Він глядить на ріжні способи продукції тільки з уваги на зиск, якого умовини змінюються постійно і через се гнобить пролетарів та відчуває від їх середовища: капіталізм відрівав їх від спокійного сільського життя й малого власного міста; кидав ними на всій сторони, насилував і змушував під загрозою загибелі приноровитися до все більших вимог машинового промислу, до великої й страшної продукції; та як богато загинуло, поки ще розуміло, о щоходить! Як тяжкий валець ровтирає дрібне каміння на дорозі, так знищено нечисленні е'гзистенції, що не мали й спромоги хоч хвилину опиратися. Нераз було страшно і нелюдсько, а як подумаемо, що в нашім ще варварськім світі не стойть в ніякім зв'язку життя з совістю, що один центр відчування є недоступний для другого, що звязь річей є зовнішня й поверхнева, що кожде кетво вичерпує закон світа тільки в своєї власній долі, що безконечний ланцуз часу розпадається на тільки огнiv, що тілько людей минається, яє без сліду і що так богато терпить і вмирає з нужди й наруги, не пізнавши навіть, нащо терпить й вмирає, як подумаемо хоч хвилину над всім тим, то не знайдемо ніякого соціального поступу, що мігби оправдати її терпіння, які окунулиби сей поступ. Я знаю ее, і колиб іншіший чоловік міг добитися до самого серця природи і домагатися розв'язки її загадки, то сказав би зовсім певно так: Чому навіть справедливість мусить окуплювати ся безчисленними насильствами, чому такі великі людські терпіння мусять бути усілівем малого людського поступу. Хочу сказати все те рівночасно, бо при разомі великих прислуг, які зробила

класова боротьба, моглиби видавати ся, що я даю пірвати ся строгості епекулятивного думання, що зважаючи тільки на загальний результат, в деякій мірі в продовженнем новірної строгості природи. Але остаточно се є правда, що капіталізм свою палкою й безглядною рухливієтю, свою величю, працьовитістю й жаждою зиску зацепив закон новітньої продукції й могучий та скорий ритм безупинної праці в робітничу класу так сильно, що все те перейшло в її кров й тіло. Робітник вже не є більше робітником села або малої крамниці, не є більше слугою спокійного й вигідного ремесла. Робітник є на великом ринку робучою силою, придбаною величезному й дуже вибагливому механізму і він не може розуміти будучий світ, навіть той, якого буде паном, в інший спосіб, інш як безконечно продуктивну силу, яку вправді не жене горячковий живчик, але яка не повертає до давніого блаженства, і хоч буде щадити людей, все таки буде ділати завдяки більше гармонійному розвиткови сила, завдяки ритмови скріленої власті й правильності.

Але пролетарі в єм поступі не відгравали ролі пасивної маси. Вони реагували; вони змушували своїми способами пануючу капіталістичну класу поліпшати власби продукції і досконалити знаряди й організацію праці. Капіталізм є неправильною силою і без звязи. Він має свою рутину, а також свої горячкові напади, свої що найменше частинні застосої і знижки цін. Побіч сих, що безупинно гонять за новими поступами, є другі, що визискують раз здобуті користі до самого dna. А як пролетаріят не стережеться, то передусім деякі обмежені, малодушні й пересічні люди стараються є виступити поступи знарядів і доцільної організації промислу ліхварським поступом визиску. Є неможливо обчислити всі технічні поступи, які зробив промисел під напором робітничих домагань за вищою платою й коротшим часом праці. Головно що-до хемічного промислу й фабрикації фарб розвелішив Марке, кілько винаходів й уліпшень викликало перше обмеження дня праці в Англії. Се отвірає далекий від на історію економії, який треба би розяснити точними дослідами, нагромадженням численних подробиць, пильним і повісним виясненням документів. Сю працю поручаю молодій генерації дослідників, яких витворила в кождим днем реальнішша соціалістична думка. Але загальне явище кидається ся в очі, а конечність страйків цього рода є доказом духового й душевного убожества, яке виказує буржуазія там, де є вона найбільше застаріла, де попала в рутину, де визискує в найбільш егоїстичний спосіб. Чи підприємці руководять ся зрозумінням нових конечностей та наміром дати робітникам більш людські умовини праці без ніякого обмеження продукційної сили, чи іншим разом надають ся

приємрити робітників і тому користують ся лініями машинами, щоби визволити підприємство від жадань підвищення плати, то все таки остаточно посередній або безпосередній напір пролетаріату спонукує промисловців закинути перестарілі методи, прискорити можливий поступ і його ліпше використати. Раз ідуть підприємці за розумною й широкою думкою, а другий повинують ся безмежний жажді панування й мести. Двайсятьчотири роки тому „Journal de Débats“ витав машини окликом буржуазної жорстокості, який обурив Армана Кареля: Шарешт! Робітники металю не будуть ставити опору; вони нам поможуть держати в руках інших робітників. „Débats“ милили ся, як також і самі робітники часто помилилися; бо аріст машин не обмежив взагалі ні трохи запотребовання робочих рук, а скрізь силу домагань робітників, залучивши їх в промислових центрах.

А сей оклик є дуже характеристичний. Нерав в часі страйку кажуть зі злістю підприємці: „Так, ну добре! Тепер поможуть нам машини. Саме тепер предложені нам машини найновішої системи.“ А що не все стараннє щадити робітників сприяло вирівнання сих машин; а що передовсім шлендріян давніх форм був причиною задержання перестарілих звичаїв, то в сих заявах підприємців містить ся признання, що напір робітничих жадань змушував їх до промислового поступу. Не можна собі представити, що булоби стало ся не тільки з робітникою класою, але і з самим промислом, якби пролетаріят не опирав ся, не боров ся. Капіталістична конкуренція спекулювала би нерав на пролетаріят і на його пониженню, а робітнича кляса наслідком свого пониження, голодової плати й безмежної катаржної праці та надмірої нужди, дійшла би до такої телесної й моральної малокровності, що повітна велика продукція, збудована на сїй перетяженні і гнилій основі, завалила ся би й пропала. Або в скорумпаній атмосфері модерного капіталізму поцала би що найменше в неміч, в духовемінніство, що витворило би тут дещо байдужину одностайність, яку в ріжких добах середніх віків піддержували бодай здоров'я і веселість: малі, поодинокі озера в давніх часів, що дрімаючи все таки ще усміхали ся би під поглядом сонця, зробили би місце страшній, непорушній, смердячій мішанині кльоаки й багна. Енергія робітника, пролетарська готовість до боротьби виратували промисл від рабської смерті. Робітництво виratувало капіталізам від занепаду, до якого довів би його інчим неарівноважений абсолютизм. Як викривленім, нужденим і скоро зруйнованим Цезаром став би капітал, як би мав під собою тільки підбейв. На його піасті її піасте цивілізації був се парід з совістю, парід

героїв, що жив ідею, патхненій старою й новою гордістю; в єм народі жили сполучені сили й подвійна велико-душисть християнська й революції, високий, новний надії дух пожертвования й рішучість бороти ся для себе та все яснішою свідомістю, що ся боротьба для себе є заразом боротьбою для всіх людей. В цих взаємних змаганнях є боротьбах капіталізму і пролетаріату мимо всіх терпіння, мимо цілої ненависті промисловим способами продукції й механічному розвою дорогу до загального поступу, а якого плодів нині обі кляси не користають ще в рівній мірі: але до них будуть мати рівний доступ люди обох класів в суспільності, в якій не буде вже ніяких класів, в якій проміне довга горячка страшної є заразом добродійної війни, в суспільності рівних і помирених людей, де праця буде змагати ся зі справедливістю.

Поміж поневоленою є рабською та безоглядно пануючою класовою нема ніякої виміни думок. Але що протицінно буржуазії є пролетаріат працювали над тою самою культурою, то спосіб думання одної класи вплиував на спосіб мислення другої. Фуре і Сен-Сімон, у яких пролетарські впливи виступають сильніше, як се часто думаєть ся, розширили в значній мірі горизонт буржуазії і піднесли буржуазну відвагу. На всякий випадок є правдою, що Фуре не був речником зорганізованої робітничої класу, що його велика соціальна реформа відносилася до всіх класів, що в рівній мірі вражали його матеріальні й моральні ну́жди буржуазії і пролетаріату. А даліше правдою є, що він не сподівався вдійснення своїх мрій про загальну згоду від сили робітничої організації й робітничого руху, але від доброї волі могучих і володарів, яких переможе краса нового ладу. Мимо демократичного розуміння має пропонував, а навіть накидав сен-сімонізм народови на соціальну управу і на провід в продукції цілій ряд, цілу драбину рангів (чинів), обсаджених вибраними в буржуазії. Він не бачив в пролетаріаті самім динамічної і провідної сили. А Фуре представив терпіннє й альянс робітничого життя з такою переконуючою силою, виказав так наглядно тиранію й усікий визиск, який тяжить на робітниках, що не можна не добавити в його творі впливу пролетарського думання. Фурерізм і сенсімонізм не поважали ся би ніколи відкривати робітничим масам гарні ї смілі мрії про вищий лад, як би найшли в робітничій класі зародки величі. Дармо сипали Фуре й Сен-Сімон слова гніву й недовір'я в сторону якобінської й анархічної французької революції. Осуждують їх, щоби осудивши, продовжати їх і вказувати новій суспільності вищий ідеал. Я зрештою виказав, як дуже Фуре під впливом Лянга віддавав ся високим й горячим

мріям про соціальну справедливість, що одушевила пролетаріят з Ліону. А поборюючи привілеї капіталу й спадкове право, сенсеймонівм був свідомий того, що продовжка її поширює боротьбу проти загрожених революцією привілеїв уродження. Як би пролетаріят не був піднісся я високо понад рабський рівень, як би не брав діяльної участі в революції і не перелив визначною акцією ві своєї душі високої ідеї в душі усіх, то тоді не вивалив суспільні будівничі в своє нове місто пролетарів громадами. Пристраєний розмах пролетаріату підтримував думки: та ант Фуре ан Сен-Сімон не піднеслися я би на се виєше становище, з якого осуджували буржуазну суспільність, як би в буржуазній революції не було стремлінь, що виходили поза межі буржуазної революції, — не було сих бурливих надій, яких огонь обхопив голови мислителів.

В такім значенню можна сказати, що дешо з пролетарського духа стало в сім вільнодумцім і смілім погляді, які передали буржуазній культурі Фуре і Сен-Сімон. А своїм ділом приготували вони не тільки соціальні уладження, в яких робітнича класа буде мати більше прав і гарантій. Вони розширили саму ідею буржуазної культури. Спопукали її стерегти ся шлендріану й пересічності. Не дали її задержати ся на первісних формах віянську. Фуре причинив ся в найбільшій мірі до приготування ідеї з'єднання сил і капіталу та спільного ділання всяких спілок. Сен-Сімон проголосив думку розширення промислових організацій ецентралізованої продукції під доглядом і при підмочі кредиту банків. Один і другий ломили ледові криги, що почали творити ся на поверхні буржуазної суспільності та дуже помогли капіталізмові промостити собі дорогу до свободи творити в собі рухливість, експанзію силу, ініціативу, дар припроведення й широку відвагу. З другої сторони пролетаріят не був у силі, хоч змінив систему за системою, розвязати соціальні питання та не зважати на погляди енергічної й обравованої буржуазної класи, яка доказувала просто чудес у все новім і все обширнішім способі продукції. Буржуазна критика причинила ся до основання наукового соціалізму. Вона змусила пролетаріят покинути ідеїчний соціалізм і зроуміти, що нова суспільність може повстати тільки через внутрішнє напруження сила використуваної класи. А нині всім думаючим людям стає чимраз ясніше, що соціалізм тільки тоді здобуде побіду, коли докаже нації, що в силі загварантувати велику продукцію та — в межах суспільної праці — свободне й широке ділання особистої енергії. Звідси походить чимраз ширше змагання соціалізму перевести переворот дорогою розвитку, спрямувати підприємства й економічне життя в напрямі

колективної організації і в кождій стадії своєї дороги давати докази, що робітництво й соціальна спільність є спосібна правити й масово продукувати. Звісно береться також і вростаюче старання погодити в політичних й економічних організаціях пролетаріату конечну централізацію а конечною автономією та з помічю всяких комбінацій витворити союзну єдність, що дає спромогу — зберігаючи єдність цілості й можучість спільного діяння — як найевобіднішого розвитку ініціативі й правам груп та одиниць. Так стали буржуазія й пролетаріят великими завдяки взаємній боротьбі. Наче блескавка, що поветас в удару двох хмар, засяла ідея в боротьбі двох класів, що воюючи з собою, змогли себе зрозуміти. Обі воюючі класи мали сей спільний інтерес, щоби кожда з них мала як найбільше духової й моральної сили. Обі мали інтерес в сім'ї, щоби національна суспільність, в якій жили, розвинула можливо найбільшу діяльність праці й духа, щоби конфлікт, який їх ділив і побудував до діяльності, покінчився остаточно у вищій суспільності. Де-би талан всіх був власністю всіх.

Можна би закинути, що коли боротьба поширяється і стає системою, прибрала вона такі острі форми, що є виключена якакебудь спільна основа, що під тягаром воюючих сторін западається ся ґрунт та що обі класи всіх націй принесуть на два етапи побоєвища, на які ділитися планета, тільки останки роздертих вітчин. Так! Боротьба виступає в кождим днем сильніше, а противенства стають тим більше непромістимі, чим глибше запускає коріннє в пролетаріаті його заступниках дух соціалізму. З днія на день вростає у світі число сих робітників, що не вдоволяються вже більше частинними реформами і зменшеннем витвореного капіталістичним ладом лиха, але жадають повної реформи та приготовляються на давнє місце капіталістичної олігархії соціальну спільність. Чимраз більше й більше міряють вони свої новільні здобутки й поступенний поступ після сеї все яснійше пониманої й сильнійше бажаної, найвищої цілі. Чимраз більше звертаються ся політичні, братерські й суспільні змагання до сеї цілі. Так напружуючи свої сили працюють пролетаріят над свою освітою, організацією й розвитком перед очима завойовникою могутності й власності. А капіталізм не може забути ні на хвилину цілого великого жадання робітників. А суспільність останя в стані високого напруження навіть в часі повірного спокою щоденного життя, навіть в часі довгих періодів технічної праці, які все настають по боєвих крізах. В кождім поодинокім жаданню відбивається ся жадання загалу так, якби не було можна діткнути ся одної точки, одної незвичайно напруженої струни ліри, щоби відгук боротьби не потряс

всіми струнами, щоби ціла міра не задрожала й не зазвеніла. Усі питання в тільки хвилевими проявами великої проблеми, всі боротьби в тільки епізодами великої боротьби, а драматична послідовність боротьби буде мати тим більше значення, чим більше душ захопить соціалістична ідея.

Систематична боротьба є довгою боротьбою. Обі воюючі класи лукачать свої сили в чим раз обширніших формах: товариства підприємців, а також і робітничі товариства творять союзи, локальні й провінціальні організації лукачать ся в національні союзи: національні союзи організовуються на інтернаціональній основі. За локальними страйками поодиноких заводів слідують загальні страйки, в яких пролетаріят бачить початок дійсно загальних страйків. Ідея інтернаціональних страйків портових й гірничих робітників починає закорінювати ся. Локавти підприємців відповідно на страйки або їх попереджають. Противенства обох класів сеї самобічні дають ся відчувати чимраз більше та прибирають вирівніші форми, а інтернаціональна солідарність сеї самої класів набирає з кождим днем більшої ясності й дійсної сили. Але щонайменше ділять всі сили в сім амплії, в сім яснім напрямі подій і стремлінь. Чи приготовляється катаклизма? Чи надійшла година невідкладичного розламу? Чи ще не внутрішня солідарність обох класів? Чи точка тяжкості почувань пересунеться в такій мірі в напрямі безумовного й агресивного інтернаціоналізму та заразом в напрямі загальної й непримиримої класової політики, що пропаде вся національна спільність? З термінології цього руху виходило, що поодинокі краї будуть тільки винадковим тереном світової боротьби. Будуть для воюючих класів такою вітчиною, якою були побоєвища Вальмі, Австрії, Й. Ватерлоо для воюючих там армій. Але се поверховні й відрваний спостереження. Поширеніс чим раз систематичнішої боротьби не приносить ніякої шкоди зв'язкам поміж класами. Взаємний вплив живого діяння не порушує органічної єдності, а навпаки піддержує її. Можливість великих переворотів без внутрішнього розламу й внутрішньої революції, які не в ані знищеннем ані діворганізацією, остася. По численних заваятих боротьбах прийде нова рівновага. Сті боротьби занесуть капіталістичні й буржуазні привилії, але ані не зломлять життєвих сил того, чим в нижчій буржуазії, ані не зроблять шкоди автономії й окремішності народів. Фактично участь си обі класи — мимо всіх своїх насильств — панувати себе тим більше, чим довша є боява лінія їх боротьби та чим більші організації поборюють себе. Нині навіть найможніші підприємці не можуть легковажити робітничої класи. Вона здобуває собі сильне місце в скомплікованім ладі і в політиці як сила, що змушує до тихої

пошани павіть і сих, що її найбільше ненавидять і вдають, що її легковажать. Послідним викрутом є закид, що робітництво дає проводити себе меншості. Але сі, що підносять сей закид, знають дуже добре, що вже се є гідне подиву, що часто лінива й перетяжена маса витворила вибрах людів, які можуть у відповіднім моменті порушити свою масою її єдинити. Зрештою зростає пропорція робітників, що належать до еквекутиви організації: та можна предвидіти сей день, коли робітникам вдасться перевести діло органічного й активного єдинення робітничої кляси. Підприємці мають перед собою вибрації пролетаріату, яких поборюють і з якими числять ся. Пролетарська еліта дійшла досвідом до великої справности та привикла зі зростом організації до чимраз більше скомплікованої адміністрації, до більшої відвічальності і до зручнійшої тактики. З другої сторони є виключене, щоби робітники не зрозуміли, яку вартість представляє буржуазна кляса. У великих і заваятих боротьбах модерного світа пізнали провідники робітництва добрі, з якими великими трудностями зважана роля провідника людства, а таким провідником буржуазія буда її є. І сі робітники не можуть не запримігти енергії, сили й смілої прозорливости сих провідників індустрії, що зміняли свої соціальні методи боротьби, що навчили ся підпорядкувати себе дисципліні, що всякими угодами зменшали й обмежали наслідки конкуренції, що своїми силами вели боротьбу й також продукцію та що подали страпному й могучому капіталові велику офензивну силу. Ниніходить о се, хто має найбільший економічний талант, найострійший критичний ум, найточнійше знання ринку і то світового ринку, хто наскоріше й найсправнійше розуміє корисні умовиши, хто в раз початій боротьбі розвине більше методи, витревалості й дисципліни, хто на випадок невдачі має силну моральну відвагу видержати. Стратегія й дипломатія зростають в рівній мірі як боротьба. Не тільки тому, що всі мусять жити, а можуть жити лише в продукції, не тільки тому, що до крайності наїружена довга боротьба вичерпала би всі моральні сили, навсякують ся переговори й угоди, але також тому, що в інтересі обох воюючих кляс лежить берегти навіть в боротьбі будучу продукцію, від якої залежить в капіталістичній суспільноти зиск одних і плата за працю других, а в комуністичній суспільноти гаряць всіх. Так веде соціальна боротьба, стаючи з кождим днем завзятішою й ширшою, до угод, порозуміння й реформ, які не є нічим іншим як угодою, та викликує навіть острими крізами, в яких — здавало ся би — може розпасти ся цілій організм, могучу реакцію живих солідарних почувань.

Демократія дає обом класам гваранції, та хоч піддержує пролетарську боротьбу за новий лад і додає пролетаріатови сили, то все таки представляє в ей великий соціальній боротьбі лагодячу силу. Вона хоронить поєдначу класу перед насильством, перед приватковими, невпорядкованими рухами. Чим демократичніша форма правління народу, чим більш поступове, краще зорганізоване загальне виборче право, тим трудніше можуть бути ворохобні і випадкові й авантурничі революції. Не так легко може оправдати публична совість й загал громадян ужиттє брутального насильства, коли всі мають спромогу піднести без перешкоди свої зажалення, коли всі мають рівне право вилівати на хід публичних справ. Без сумніву, правду сказавши, може дути ся й таке, що під покришкою демократичної законності й народного правління криють ся страшні політичні й соціальні тиранії; що або байдужна або обманена всякими родами брехні, якими розпоряджає капітал, більшість за довго оставає глухою на крик нужди й потонтаного права: а тоді за мало сили має виборче право, щоби в суспільності з таким нерівним поділом економічної могутності заселити стихійне обурення й знести традиційне революційне право. Але переведення в дуже тяжке й майже неможливе; бо пляни меншостей вдають ся майже все тільки за тихою згодою більшостей або щонайменше за їх дозволом, а в такім разі більшість мусить приписати вину сама собі; коли більшість не хоче дати себе загнати до насильних засудів, тоді мусить сама, пробуджена повстанням нудгарів зі злочинної апатії, наїравити свої хиби. Тоді може повстання безборонних й гноблених затрясти самолюбством правління й оловяною байдужністю маси. Але як воно може мати революційний результат собто викликати глибоку й наглу зміну державної влади і класових звязків? Демократія доходить вкінци все, мимо свого недостаточного й певірного інформаційного апарату, до пізнання дійсних фактів публичного життя і при помочі певного рода оцінки констатувати опійну народу. З однієї сторони поєднаючі класи знають степень невдоволення народу та силу й відпорність його домагань, з другої сторони пролетарські класи обчислюють силу опору й величину перешкод. Се спонукує буржуазію до відповідних уступок та здержує пролетаріят від диких і непотрібних револют. Завдяки свому складови й ріжнородності своїх елементів може демократія, що ділає явно перед очима загалу і виступає з ясною відданкою загального виборчого права, підністи ся свої успокоючої ролі, свої судейської роботи. Новітній економічний світ має два бігуні: капіталістичну буржуазію і пролетаріят: се є дві великі динамічні сили, яких взаємні відносини рішують про соціальний

розвій. Сим двом класам завдячуємо великий розвиток і велику ініціативу; з них двох бігунів випливають магнетичні струї, що себе віднихають і притягають та до певної міри порушають цілу планету. Але поміж бігунами находяться постепенно упорядковані посередні сили. Поміж великою капіталістичною буржуазією та середньою буржуазією й ремісниками є богато степенів. Поміж найнижчими пролетаріями в великих фабриках та майже самостійними робітниками як пр. сільськими мулярами й столярями є богато відтінків у способі відчування й думання. В промислі, торговлі і в сільській господарці є богато переходових категорій, що належать до певної міри до обох класів. На прикладі арендації, підприємції, управителів підприємств є залежні від капіталу, а заразом мають владу над пролетаріями. Відповідно до величини свого майна або противно своїй біди й нужди, відповідно до більшої або меншої економічної незалежності супроти вірителів і великих купців зближаються міліони сільських властителів землі або до буржуазії або до пролетаріату. Але вони не належать в цілості ani до однієї ani до другої класи. Збільшення числа щадниць і депозитових кас, змobilізовані промислового посадання при помочі дрібних ефектів, уможливили певний поділ капіталу, як заагалі можна наавати капіталом єї цужденії удали, що ледви можуть бути забезпечені на винадок недуги або безробіття. Роздроблені сих — так скавати! — окружин капіталізму ніяк не спинює, як се бачимо, незвичайної концентрації гроша в руках олігархії. Але воно комілікує економічний і моральний стан пінніших демократій. Хоч як незначне й мале в посаданні сих дрібних рентіків, хоч в якім смішнім відношенню стоять їх малі проценти до великого загального випливу, якого жертвою є вони разом зі своєю працею, то все таки се посадання вбуджує у них недовірю, до всякого нового стану річей. Без сумніву є пересадні слова Блінкі, що одна цуждення срібна нитка змінює лахи цуждарів у багряницю богатих. Але остаточно революційний запал слабне що найменше у деяких. Коли до сих вже й так дуже скомплікованих питань додамо ще питання всіх урядників, що своєю рангою в соціальній драбині вближаються до сеї або тої класи або стоять поміж класами, але все таки мають свої питомі авичаї й переконання, коли в кінці звернемо увагу ще на так званих інтелігентів, то тоді представиться нам демократія дуже замотаною масою. Здасться навіть, що заведення рівного виборчого права для всіх сих розірваних індівидуів може довести до майже нерухомого хаосу, до тупого й роскладового недаду. Дійшло-би до цього, якби не перемогли сеї ріжнородності, цього замішання й нерішучості сильні групи, серед яких поодинокі стани

мають своїх типових представників. Вони змушують ще невпорядковані і нерішучі елементи встути в дні на день відповідно до питань, до сеї або тої партії, приступати до сеї або тої системи, та в сей спосіб публичне життя демократії видобувається ся з погубного замішання й гастою.

Але великі соціальні сили, ясні й рішучі сили можуть тільки тоді розвинути свою діяльність в сім непостійнім, помотанім і перівнім середовищі, можуть тільки тоді дійти до виліву на демократію, коли принародлять ся в певній мірі до стану інших, їм ворожих або малокорисних сил. Тому всяка велика демократична акція мусить бути силою фактів компромісом і в компромісом навіть тоді, коли при почині руху можна сконстатувати непримиримість противних і воюючих класів. А цо се правда, доказують революціонери — синдикалісти, пишучи свою „утонію“: на самперед уважають вони ціле питання розвідженням і приймають, що пролетаріят в паном власти і що виступив всі інші сили; але щоби колись не запропастити побіди революції, пролетаріят уживає своєї повної могучости до вирівнання всіх істнуючих інтересів, щоби забезпечити широку демократію, якої провід здобув собі несподівано. Сі синдикалісти забувають, що закон розвою, поровуміння й компромісу, який по їх думці має обов'язувати по революції, діяв вже силою конечності в часі, коли пролетаріят новолі здобував владу, діяв без огляду на якийнебудь абсолют теорії і бажань воюючих класів. Се хоронить буржуазію перед брутальністю імпровізованих атентатів. Вона знає, що навіть тоді, коли їй прийдесть ся ізва зросту сили робітничої класи і економічного розвою втратити привілей власності, то се станеть ся на всякий випадок дорогою цілого ряду переворотів повільних постепенних станів, які дадуть їй час і спромогу принародити ся до іншого порядку річей та в нім найти підновідне місце для своїх сил. Дуже складна демократія подобає на земний вал, що вправді не задержує гарматних куль, але їх спиню. Твердиня не виаде відразу, а боротьба помимо печуваних і постійно збільшуючих ся розмірів ішком не приbere характеру руйнуючої аж до заглади соціальної війни. Усі сили дистануть в перебудованій суспільності свої гварнії, свій круг діяння свободу рухів, та подіну гідна буржуазна гнучкість принародить ся постепенно до всіх переходів, які вкаже обом класам демократія. Тому коли у всіх краях світа бореться пролетаріят за вдісленіння абсолютної політичної демократії: коли у Франції жадає знесення аг'арно-буржуазного сенату: в Англії домагається ся знесення палати перів, сеї твердині родової шляхти й консервативної політики: коли в Імеччині бореться за демократизацію сойму й міської управи і за за-

ведення парламентарного режіму й народного правління; коли в Угорщині жадає загального виборчого права, а в Австрії боронить щойно здобуттій парламентаризм перед реакційними нападами: коли в Землях Державах обурюється на корумпуючий федераціям, що спинює народну волю ділати на всіх полях і дає захищат по всіх усюдах облуному капіталізму; словом, коли пролетаріят хоче всеюди перевести вповні демократію, то робить революційне та заразом удержанче, заховуюче діло. А се в революційним ділом тому, що пролетаріят усуває в дороги штучні перепони, які спиняють розвиток і поступ соціалістичної могутності, що хоче зреволюціонізувати соціальну систему. А заховуючим або що найменше успокоючим ділом є воно тому, що пролетаріят тим ясніше півнає природні перепони, що походять з суперечності й ріжнородності інтересів, коли щеануть штучні перешкоди. Се показує пролетаріатови наглядно її трудности, які прийдеть ся побороти, та його бажання; не самоволя політичних інституцій, але велич нeroзвязаної ще проблеми освідомити пролетаріят, до яких умовин життя він може дійти і якому законови розвою й постепенних здобутків підлягає: безпосередна й певна обсервація покермує його походом, що буде скоріший та рівночасно при сім менше авантурничий.

Найвищому осудови демократії мусить повинувати ся пролетаріят; бо демократія є осередком, коло котрого круться ся всі кляси, та колиби пролетаріят хотів відстати від неї, то боров ся би в порожні та згубив ся би в абстрактах. Але нема що сього бояти ся. Пролетаріят може спокійно з гори приняти сей осуд, бо у вільних краях піде все наперед розвій по думці пролетаріату і всіх його жадань. Передовсім збільшаеть ся число робітників абсолютно релятивно; число промислового пролетаріату у відношенню до цілого населення зростає майже постійно на користь пролетаріату. Ті, що думали, що машини зменшать запотребовані робучих сил, помилювали ся. Вони заступили в дечім робучі сили, але збільшили в наслідок розширення продукції скількість платної праці. І все вказує на се — я не можу на сім місяці доказувати сього точніше —, що розвій піде дальше сим пляхом. А се представляє велику політичну силу при загальнім виборчім праві. Чим раз більше елементів приєтає до пролетаріату, а їх повинна й може притягнути до себе соціалістична пропаганда. їх повинна й може зорганізувати солідарність робітництва. Іо сього потреба без сумніву великого напруження енергії, але се вдасть ся тим лекше й успішніше, коли корпорації робітничої кляси, що вже перейшли перші стадії розвою, знайдуть нові способи, щоби навязати зносини з неоргані-

нізованою масою й навернути її. А через вибори можна мати безпосередній вплив на демократію; звідси береться також велика моральна сила, велике довірство класи, свідомості свого, що вона росте силу конечності річей і силу своєї власної волі. А що пролетаріят має ясну ідею, що бачить свою дорогу і знає, чого хоче і що в одиночку класою, що се знає ясно — то і се скріпляє вплив пролетаріату серед демократії.

Однаке, я не думаю, що працюючий люд вже достаточно порішив всі питання тактики й методи, тай що не милить ся ніколи у виборі своїх способів боротьби. Він находить ся під кождим зглядом в періоді шукання й сджекення. Але розуміє з кождим днем ясніше, що головною умовиною цілковитого визволення є цужди й робства в революції форми власності; та в чимраз сильнішою воєю стремить до перенесення поєдання продукційних засобів на суспільність. Її воєю, яку незвичайна велич його головного домагання вміняє на приказ, бажає пролетаріят всіх безпосередніх реформ, що могли-би поліпшити умовини його життя; а щоби дійти до сього, організує свої сили в чим-раз численніших і в чим-раз тісніших з'єднаннях масах.

Противно середній класи є нерішучі та залежні від ходу подій; вони не знають точно, який би покласти собі ідеал в життю; їх тисне незвичайна конкуренція великого капіталу та рівночасно домагання робітництва; та вони не знають, до когої з двох воюючих класів мають звернути ся ві своїми симпатіями чи антипатіями. А опір сих класів проти пролетаріату та навіть неприхильний настрій може здергувати пролетарський похід; може навіть його на якийсь час спинити: однаке їх неясне думання й суперечне самолюбство не може остаточно здергати безупинного приступу вільної, організованої й свідомої сили, що в невтомимою заваятістю ділає поетапно в сім самім напрямі. Оскількиходить о капіталістичну класу, то вона без сумніву знає, чого хоче. Вона хоче задержати привілей панування й визиску, зберігаючи свій дійсний монополь продукційних засобів; в її цілях вони старалися придбати для своєї справи всі роди приватного поєдання, кидати колоди під ноги робітничій організації, протестувати проти законної ін'єренції демократії у відношенні між капіталом та працею, та поєднати ся всякої державної контролі над жерелами її доходів. Помимо сього капіталістична класа находить ся в критичнішім і неяснішім духовім стані, ніж робітничий клас. Бо передусім, хоч більші капіталісти, єї найбогатіші люди, вмовлять в себе, що вони в вершковім цілій соціальній системі, найвищим і найбільш розвиненим цвітом цілого

дерева, то все таки не можуть не налякати ся нараз сеї безодні, яку витворюють їх безамірне богоцтво поміж ними й іншими людьми. Се неможливо, щоби недорічність тих безамежних маєтків не здивувала розуму; бо вже саме думання над життєм цього майна може втомити ум й занепокоїти совість. В таких хвилях стають капіталісти більше уступчивими супроти деяких жадань нещасних мас, що бажають елементарної людності, кількох гарантій проти нужди на старість, проти нещастия безробіття й варварських методів визиску, які не щадять навіть жінок і дітей. Крок за кроком здобував пролетаріят охоронні закони, користуючи з цього ослаблення волі. Але передовсім страх без сумніву переймає капіталістам, коли пізнає він, що його розвій справедливе всі пророцтва й засади революційного соціалізму. Прудон викавав у своїх економічних суперечностях, як конкуренція силою конечності доходить до свого противенства, а саме до монополю. Консідеран, Некер, Відаль і Маркс висловили непобориму тенденцію капіталу до концентрації. Нині відбувається ся невпинний процес концентрації підприємств у найважливіших галузях новітньої продукції всупереч всім змаганням нових малих промисловиць, яким заступає дорогу великий капітал. А капіталізмови може вдати ся спинити на якийсь час здійснення соціалістичних пророцтв тільки тоді, коли заперечить сам себе і виступить проти своїх власних законів. Маркс сказав, що капіталістам залиє безамежна повінь продукції, що він втратить контролю над нею, не буде міг обчислити і регулювати її, щоби охоронити ся перед крівами, та що сі періодичні кріви висиллять його і змусять до капітуляції і призання своєї немочі. Але якими способами старається ся нишний капітал забезпечити ся перед крівами надмірної продукції й застою на ринках? Як старається ся урегулювати й ворігувувати продукцію? Картелями, трестами торговельними укладами й умовами, що обмежують до певної міри продукцію одиниці і регулюють погоню за зиском на ринку. Се значить, що капіталіст сам і у власнім інтересі заступає всяке свободне суперництво одиниці великим спільним діланнем, зносить і обмежує святий закон свободного суперництва, що рівноважить працю, попит й ціну. Як може супроти цього капіталістам противіти ся законному вільновові відносин праці? Як може спокійно і без загання осуджувати колективні підприємства суспільностей? Він має тільки один вихід: може кинути ся зі спілою силою і не думати про ніщо в боротьбу. Але класа, що себе сама засуджує на „недуманні“, щоби не бачити своїх суперечностей, ослабить ся незвичайно. Сіяюче, несвідоме себе самого сонце сходить і заходить: йому не треба свідомої

душі, яку приписувала йому старина. Але в світі людей нема ніякої сили, хочби як гігантичної, могучої й бліскучої, що могла-би діяти зовсім несвідомо. А з хвилею, коли капіталізм вачинає думати сам про себе, мусить призвати, що приготовляє такий лад річей, який голосить і якого жадав пролетарський колективізм.

Найупертійші і найзаважніші оборонці капіталізму хотять перекричати своє занепокоєння. Заки пан Рузвельт поїхав до Африки полювати на льви, сгріяв, бо він любить дичину, на соціалізм. Се були дуже незручні й дитинні заміти. А коли вертав в ловів і певно вже знат про зростаюче невдоволення з надеждити монополіями в Зединених Державах, поступив до Парижа і проголосив у своїй бесіді на Сорбоні, що на соціальну суспільність паде обов'язок від вростом культури підняти ся нових завдань. Вернувшись до Зединених Держав, виповів війну сим товаристям, що нищать лихвою куплені ліси, копальні й мінеральні жерела та жадав охорони природних скарбів. Що за демагогія! Як можна вратувати природні богацтва від рабунку великих капіталістичних товариств, коли він сам сказав, що нація не буде нікому спосібна завідувати сими скарбами і з них користати? Мені дійсно приходить охота примінити бистроумну теорію Фуріє про розробові фази й сказати, що ми переживаємо дуже дивну фазу капіталістичного періоду; я назавв-би її надкапіталістичною. Із зростаючого числа, до сили думки й трівкого довіря в розум, що йде по добрій дорозі й по шляху в будучності, долучається ся ще запал кляси, якої противники ніби під впливом чародійних сил своїми власними заходами оправдують найсміливіші пророцтва.

Над ясною й безпосередною соціалістичною думкою не має демократичне баламутство ніякої сили. Противно соціалістична думка пробегає ся крізь демократичний хаос, розяснить його і зоріандає. Коли говорю про найвищий осуд демократії, про воюючі кляси, порозуміння, союзи й компроміси, то говорю про постепенне зреалізовання соціалістичної ідеї, говорю про початкові закони, що приготовляють, основують і в часом довершують новий лад. Зовсім не говорю про частинну абдикацію ідеалу. Ідеї не знають компромісів. Навіть тоді, коли робітнича кляса агітацією й боротьбою здобуде частину соціальної справедливості в законах і публічних уладженнях та осягне на се згоду демократії, не ставить собі ніяких меж. Вона не платить за здобутки ніяким зрешеннем та за побіду не дас ніякого окупу. Противно знає, каке й голосить, що її постепенні здобутки не в нічим іншим, як тільки степенями, переходовими етапами й способами. Сі, що під словом „соціальний мир“ розуміють розоруження й пониження соціалі-

стичного ідеалу, що зараджують пролетаріятою змодифікувати її відложити на пізнійше його головні домагання. щоби легше здобути частинні реформи, обманюють себе дуже. Поки не здобудеться ціла визвольна боротьба, доти не буде ніякого соціального миру; а головні основи демократії, порядки й людність, приносять пролетаріятою користь тоді, коли він є свідомий цього, що тільки при помочи правильного напруження сил може дійти до найвищої, все бажаної цілі.

Не тільки своюю ясною цілю й самопевністю, не тільки бевпосередною її заваятою силою та внутрішнім прикордоненем до економічного розвитку ділає соціалістична думка на хитку демократію й на суперечний і помотаний капіталізм. Своїм високим й мировим поглядом ділає ся ідея і буде чим раз більше ділати. Завдяки їй ідея здобуде собі право серед демократії знимаючий ся в гору, в країну людськості пролетаріят!

Найвищим ідеалом є суспільність, де панує праця, де нема вивиску й гнету, де сили всіх єднають ся у свободній згоді, де соціальна власність є основою й запорукою індівидуального розвитку всіх. А найвищою цілю, яку можуть поставити собі люди є се, щоби всі люди ві стану бевпощадної конкуренційної боротьби дійшли до єдності, щоби маса піднесла ся з економічної пасивності до ініціативи й відвічальности, щоби вся активна сила, що марнується в безслідних диких боротьбах, ввяли ся до спільної акції. Коли люди будуть менше хотіти панувати, коли менше журити мутує ся оборонюю перед небезпекою зі сторони інших, тоді будуть мати більше часу й охоти освічувати дух і тіло; тоді повстане перша правдива культура вільних людей. Сила інстинктів, пристрасті крові й радість життя не пропаде, але силу інстинктів приємність і вирівняє висока загальна культура. Природи не внасилить ся і не ослабить ся, але її змінить ся і ублагородить ся. Правдивий лад і дієсна справедливість витворить новий стан в світі, а свідомість того стану є великих спосібностей світа уможливить глибоке відродження релігійного духа. Зовсім певно, що вороги соціалізму прочувають його велич. Без сумніву, є ще все тупоумні люди, які механічно повторяють, що соціалізм не є нічим іншим, як тільки руїнованнем. Сі бідні голови удають, що думають або й дійсно думають, що внесення капіталізму в однозначне з усуненням продукційних засобів і поворотом до первісного стану. Вони роасіюють, погляд, що пролетарі мріють тільки про революцію рабинку, по якій настануть оргії лінівства й ексцесів. Але в короткім часі і найтупіші будуть соромити ся своїх слів. Зростає число буржуа й посідаючих, які признають,

що соціальне братерство є великим та гарним ділом, що рівномірна винагорода всіх робочих сил є що найменше пересічною продукційною формою та обмежають свої заходи до цього, що мовляв соціалістичний ідеал є за високий та вимагає майже неможливого обновлення людської природи. Але що липить ся з сих застережень, як поступенний розвій життя в дусі колективізму доведе їм можливість цілковитого перевороту і поволи виховав людей у своїм напрямі? Липить ся хиба тільки признання величи найвищої соціалістичної волі. Нині ся висока велич соціалістичного ідеалу додає пролетарам чо-раз більшого запалу та наповняє упливом наспільністю. А вона буде причиною все більшої слабости пануючих класів. Вони мусятимуть бороти ся проти сіючого ідеалу та прийдуть ся їм воювати, як армії візварненими проти сонця очима.

Крім цього соціалістична думка є широка. Вона оставає в агоді в демократію, бо доповнює політичну демократію. Вона годить ся в ідею свободи, бо дасть усім людям спромогу освіти і тому, що виваючи всіх людей до участі в соціальнім ділі, вимагає від них найбільшої сили розуму. Так, соціалістична думка є довершенієм і вділеннієм демократії й ідеї свободи. Вона може вединити і вединити, поборовши деякі непотрібні непорозуміння, середні верстви та хитку демократію. Вона дає селянам добродійство світового мира, надію на розоруження, запоруку спільноти й піднесення рільничої продуктивності дорогою улішень, до яких вівмететь ся соціальна суспільність. Середній малі продуценти, середній дрібні купці пізнають незабаром силу конечності, що капіталізм є для них далеко небезпечніший від пролетаріату. Капіталізм нищить їх, не дбаючи про їх будучність. А зовсім противно пролетарі в міру скріплення їх власного становища будуть давати захист і гаранції сим членам середніх категорій, яких повалив економічний розвій. Прінцип права до життя і всіх консеквенцій, що з нього випливають, і відносять ся до соціальної безпеки, будуть обійтися силою конечності всіх класів. Зрештою середні класи, втиснені між зорганізованими у трести капіталістів і зорганізованими у спілки робітників, починають відчувати небезпеку ізоляції та сліпої, безстримної конкуренції; коли захочутуть організувати ся, то зрозуміють, що їх організації можуть стати чинником в широкій колективній суспільності, а соціалізм стане тоді визначнішим осередком демократії.

Чому би мала богата в будучність і зі зростаючим впливом на демократію робітнича класа бояти ся цього закона демократичного розвою, в яким мусять погодити ся нині всі класи? Тільки завдяки спільному діянню всіх вичислених сил робітнича класа здобула дещо

послідних п'ятдесяти роках французької історії: коаліційне право, республіку, загальне виборче право, (бо царство полішило тільки його карикатуру), право гірничі та законну правну можливість класових організацій, а саме льокальних гірничих брацтв, гірничих союзів, бірж праці, і організації в „Confédération générale du travail“. Вже ввійшла в закон довго поборювана васада законного обмеження дня праці також і для дорослих мушчин. Вже надійшов час соціального обезпечення і се, що перед трийцятма роками було утопією немічної секти, стало з часом законною дійсністю в формі, яку можна легко доповнити. Те все значить мало супроти загалу жадань: але те все значить bogato, коли се порівняємо з фактами й поглядами, які перед кількома роками були на дневнім порядку. Тут передусім треба еконстатувати напрям розвитку. Вже заповідається ся нова стадія розвою, що наступить по часі соціального обезпечення; стадія, в якій пролетаріят буде мати безпосередні участь в економічній силі. Не лише будуть розвивати ся колективні уладження міських управ, в яких робітнича класа може легко здобути більшість; сі, що панують і постають, думають також над способами й дорогами, щоби викликати у пролетаріїв інтерес до теперішньої продукційної системи; все одно, чи вони се роблять в безуспішній надії спинити кількома концесіями революційний розмах ідеї, чи уступають бездалекосяглого обчислення під тягаром напираючих сил, чи думають про якунебудь форму участі або в доході або в капіталі підприємства; се не дасть ся перевести без втрати хоч частини авторитету підприємців. Знаю добре, що більшість робітників в заповіджених концесіях не бачить нічого іншого, як лише змагання буржуазії зробити пролетаріят дещо буржуазним, ослабити його сили та викликати серед робітництва розлад і перішучість, звертаючи його увагу то в одній то в другій фабриці на успіхи підприємців. І се є можливе, що на такім співдомім або неспівдомім обчисленню основують ся bogato сего рода плянів. Але не віддаючи ся великому оптимізму, думаю, що се буде залежати від пролетаріату, чи він схоче надати сим новим уладженням свою ціху, ціху своєї єдності. Залежати буде від нього, чи робітнича класа увійде сама сим способом в продукцію й використає для себе нове захистання капіталістичного панування, знищивши насамперед свою організаційною силою все те, що було в буржуазіях проектах тільки підстуrom.

Класова боротьба мимо своїх розмірів і щораз більшої заваятості не веде до соціального юаibilitя і не нарушав розвою закону демократії ані основної єдності вітчини; се пояснюють ся сим, що всі порозуміння, угоди й реформи,

що появляють ся в ріжких фазах боротьби, вяжуть ся тісно з цею великою боротьбою і приготовляють розвязку, яка відповідала би об'ємні проблеми. Та цього уважають за мало її, що звертаючи увагу на зростаюче відстремлення соціальних противенств, заключають про грізну конечність катастроф та відмовляють всякої вартисти частинним і постепеним ядобуткам пролетаріату. Вони забувають, що велика боротьба вимагає повільного викопання, обчислень, яке уможливлює безпереривне істновання соціального життя. Правда, непроминаюча соціалістична думка надає драматичного значіння всім боротьбам між буржуазією і пролетаріатом. І так приміром скорочення дня праці — без огляду на се, чи ядобуто його страйками чи законами — має далекий, дуже значіння, оскільки ходить о робітничу клясусу, бо вона може використати свободний час на скріпленні своєї організації, на доповненні своєї освіти і на поширенні своїх ідей. Тому боротьба стає далеко заважайшою і ширшою, ніж якби ходило лише о се, щоби облекити рабське ярмо кляси, яка відносить ся байдужно до революційної будучості. Але саме тому кождий так ядобутий успіх має більшу важність для розвитку: він причиняється очевидно до розвою цілої системи по пролетарській мислі і до орієнтації; а надаючи розвиткові певній визначеній напрям, не допускає до переворотів, що були-би так безвиглядними, як повстання проти законів фізики. Страйки стають більшими і загальнішими. Але для обох класів стає без сумніву чимраз яснішою конечність зменшити неавичайні шкоди, обмежити конфлікти до можливо найменших границь та допускати періоди застою тільки в конечних випадках. З цього випливав колективне порозуміння, але се колективне порозуміння відповідає розширенню самої боротьби. Але тепер вже не виступав поодиноке робітниче ровариство, що ваключав в одній фабриці умову з одним підприємцем, тепер ваключав умову організація робітників з організацією підприємців; робітничий союз веде переговори з союзом підприємців, а незадовго зробить умову загальний союз праці з центральною організацією підприємців що-до жадань, які інтересують заразом всіх робітників. В боротьбах, які ведуть чимраз сильніші ецентралізовані організації, виступають клясові противенства найясніше та найсвобідніше. Але контракт праці є таксама ецентралізований як і боротьба; їх розвязка є однакова. Та чим загальніше є колективне порозуміння, що кладе кінець страйкам, тим більше можна передвидіти способи порозуміння поміж воюючими класами, а їх способи порозуміння будуть причиною переходу до нового порядку речей. Соціальне обезпечення має велике значення, бо воно вводить у боротьбу спосібності заргані-

зованого пролетаріату. Через се скріпляється свідомість сили й спосібностей робітничої класи та коли робітнича класа виступить з акцією за обезпеченням на випадок безробіття, то розвине цілу свою організаційну силу.

Силою конечності використає вона для спільної акції свою вправу, яку набула в постійній боротьбі за добро загалу; так розширення поля боротьби потягне за собою поширення горизонту. Сильна солідарність пролетаріату, витворена свідомістю великої боротьби, не допустить до цього, щоби участь пролетаріату в економічній могучості довела до його розламу й розбиття. Робітнича класа як цілість мусить бути заступлена всіми своїми союзами в у правах акційних товариств і при уstanовленню дівіденд. Тоді буде промощена дорога, що може довести етапами до повного усупільнення, а разміри боротьби будуть причиною відповідної розвязки. Як можна думати, що в цих демократіях — в яких соціальна революція є формою розвою, а розвій силової конечності має революційне значіння — порвуться всі зв'язки поміж обома воюючими класами? А передусім, як можна казати, що модерний пролетаріят є чужинцем посеред нації, яку він кождої хвили може петретворити та якої будучу долю має дійсно приготувати?

Коли соціалісти в своїх полеміках або в офіційних бесідах на своїх конгресах говорять про „бурикувану державу“, не мов-би робітнича класа не мала ніктої участі в державі, то уживають надто сумаричної формули, яка має в собі деяко правди, але не вповні відповідає дійсності. Не було ніколи такої держави, що була-би класовою державою в повному цього слова значенню, т. ви. державою, що була-би придатним до всего орудям, слугою всіх аваганок пануючої класи. Не було ні одної, навіть найбільше навадницької суспільності, що не мала би контролі, запоруки й гарантій проти насильств і самоволі одної класи. Найелементарніший інетинкт самоабереження, розпучливе змагання загроженого в своїх основах життя вистане, щоби охоронити найбільше гнетених і понижених перед самовољою алочинного гнету. Навіть поневолені класи мають з уродження, ві звичаю або завдяки публичному освідомленню свого рода засади, яких не можна нарушити безкарно! Держава в своїм правлінні не може не здавати собі справи з усіх сил, а коли навіть зізволяє на перевагу одної класи в пануванні і на се годить ся, то з почуття людяності або з обережності ставить їй деякі межі. В аріжничкованих суспільностях з численними класами і з дуже складними міжкласовими відносинами держава не може бути односторонньою, бо сфальшувала би саму суспільність — одній класі дала би београничну свободу, а другу гнобила би. З дій-

сної суспільності зробила би абстрактну, в дійсності неістнуючу суспільність, а ся сфалшована не могла б жити. В дійсності репрезентує держава не одну клясу, але міжкласові відносини, т. зв. відношення сил кляс. — Ідеаль сказав, що правдину конституцію не означають формули на папері, але дійсне відношення сил, що виповнюють правдину природу держави.

Отже завданням держави є дати обом клясам запоруку ієстновання, порядку й культури, віддати перевагу в пануванню сїй клясї, що вибивається ся своїм посїданням, освітою й організацією та промостити підіймаючий ся клясї таку дорогу, яка би відповідала її дійсній могутності, силї й розмірам її розвитку. Безперечно, що поміж всіма соціальними відносинами першорядне значення має форма власності, в якій буржуазна й капіталістична власність має такий більший вплив, можна задія короткости вислову говорити про „буржуазну державу“, щоби одним словом найвірніше характеризувати сю державу. Але було-би нещастем брати дослівно се парадоксальне скорочення. Бо людський дух привик би в своїх розважаннях, осудах і здогадах виключати сї сили, котрі вправдї не рішають, але все таки починають рівноважити привілей власності і можуть на всякий випадок ще скріпити ся. Се скорочення усталило би рав на все класові відносини, які постійно змінюють ся. А дослідники суспільностей вибрали би замість динамічної статичної точку погляду. Воно відібрало би робітничій клясі погляд на життя, історичний змисл, змисл до великої полігічної акції, який мусить примінити ся до змінного стану річей. В часі крів і переходових періодів буває відношення сил таке ріжкордине й таке непостійне, що не даеться абсолютно його звести до одної простої формули. Нехай хто спробує здефініювати суспільність з часів Карла Великого, Філипа Августа або Людвіка XIV? Всікі впливи й величкі сили, ленництво, церква, більше або менше феодальні громади, більше або менше централізована монархія та міщанство мішають ся, поборюють себе і лучать ся з собою та в кождїй хвилї цього хемічного процесу змінюють ся відносини; а завданням історика є пізнати релітивний звіст та унадок поодиноких сил і сконстатувати їх зміни та діяння сих змін на загальний вислід. А як хто хоче сї скомпліковані й змінчеві загальні прояви обніти іменем одної кляси т. зв. абстрактним словом, то тоді блідне величкі дієність: а найширі й найживінні періоди, хоч хвиляєті лінії розвою ідуть в певнім означенім напрямі, представлять ся нашим очам наче одноманітна й сіра площа, ща якій збаламучений ум крутить ся в розкидці довкола се-

бе. Дивити ся на державу як на мертву єдність, значить убивати всяку надію, виключати акцію. Її, пинішна демократична держава не є одностайною, з одного дерева витесаною колодою; не є ніяким страшним і не зрозумілим ідолом, що постійно одинаковим тягаром гнете всі покоління аж до цього часу, коли сі, в похвальних молитвах затоплені, підіймуться й одним ударом скинуть з себе тягар.

До характеристики держави треба конче втягнути ідею розвою; можна би сказати, що держава є висловом буржуазної демократії, в якій зростає сила пролетаріату. Робітнича класа здобула загальне виборче право та відібрала буржуазії її політичний привілей: вона забезпечила дітям мінімум науки в школах, а поступом сих шкіл в постійним старанням і річю чести всіх культурних народів: робітничій клас є вдало ся визволити публічну науку від будь-якого догматичного примусу, що вчинить ревігнації; вона може без перепон, хоч і не зовсім без небезпеки організовувати ся, а небезпека зменшується ся тим більше, чим більше користають робітники зі свого права; робітнича класа може відмовити свої праці та робити чим раз більші страйки, в наслідок яких вона без сумніву терпить, але не тільки вона одна терпить, а загальний її вислід доведе певно до поширення її положення, до скріплення її сил та поваги; ся класа ставить програму домагань, що ждуть на будінення, накидав демократії поодинокі точки свої программи та виступав енергічно з думкою революційного перевороту а дальше робітнича класа вдирається ся, з огляду на склад модерніх армій та з огляду на конечний їх розмір в напрямі народніх міліцій в саме серце буржуазної могутності і в кріпость держави — супроти того всеого говорити, що ся класа в нічим у боротьбі соціальних сил, що не має ніякого впливу на структуру й диспозиції держави, то вона засуджена на се, щоби бути нічим аж до того дня, коли стане усім, се значить перечити наглядним фактом, здергувати великий розвиток річей та нищити все, що здобув пролетаріят; се значить, не аважаючи на головне революційне питання, для ідеалогічного фанатизму працювати в інтересі контрреволюції, значить обесилювати сі щоденні зусилля, без яких є неможливе остаточне визволення; а що життєва сила народа накидав від себе сей штучний і педантичний несімівм, то се значить обслабляти діяння народа від пролетарської акції, паралізуючи його суперечністю між словами, які говорять ся, й ділами, які робить ся: значить хоронити упривілейовану класу перед почуттям конечності її безповоротності, яким би переняла ся буржуазія, колиби пролетаріят користав з кожного свого здобутка, розуміючи його вартість як ступень до більшої могутності. Пізна-

ти дійсно свою силу, значить її скріпити; а я думаю що робітничій класі не достає тільки одного, щоби стати значною силою в державі, а саме зроуміння, як богато вона може зробити пляновою акцією серед демократії.

Пролетаріят не стоїть поза вітчиною. Коли комуністичний маніфест Маркса й Енгельса проголосив в 1847 р. славетні, часто повторювані та на всі боки переточені слова: „Робітники не мають ніякої вітчини,“ то було се тільки приетрасною фразою, зовсім пародоксальною і арештою нещасливою відповідю на напади патріотичної буржуазії, що закидувала комуністоми тенденцію розвиття вітчини. Зрештою сам Маркс поправив й обмежив значіння своєї формули: „Тому, що пролетаріят мусить передовсім здобути собі політичну владу, стати національною класовою уконститувати ся як нація, то є сам ще національний, хоч не в буржуазійнім значінні.“ Се в неясне й зовсім непотрібне кругтітство. Як міг би пролетаріят уконститувати ся як нація, коли не було вже передтим націй, та коли пролетаріят не мав з нею живих зв'язків? А як маніфест хоче просто сказати, що якась класа не мав доти своєї вітчини, доки не здобуде повної політичної влади, то мусить проголосити, беручи під увагу часи давної монархії — від скромних починів громад аж до французької революції — слова: „Буржуазія не має ніякої вітчини.“ Се значить заступати глибокий революційний розвій, який сам Маркс тільки разів так сильно здефініював, рядом абстрактних і видуманих революцій. Се значить саркастично заперечити саму історію й те все, що дає оригінальність й силу діялектиці Маркса. Се значить посвятити думку на річ слова. А сю формулу можна зроуміти тільки тоді, як зважити ся, що її написано в часі, коли робітнича класа в цілій Європі, в Англії, Франції й Німеччині була виключена від загального виборчого права, не мала ніякої політичної сили, а буржуазія виключила її в народній спільноті. Во робітнича класа вже давно перед тим, поки здобула загальне виборче право, розвинула далекосяглу акцію в модерні світі. Вона перенесла деяко зі свого найглибшого етства й волі на великі надії, що рішили про хід розвитку народів, і про основи національних уладжень. Англійський пролетаріят не був відділений від англійської історії та французький пролетаріят не був чужий для революційного життя Франції; і сам Маркс сказав у своїх перших працях, що німецький пролетаріят розвине вповні свої сили тільки тоді, як присвоїть собі революційну філософію великих німецьких мислителів, а німецька думка заховав силу й житте тільки серед руху соціалістичного пролетаріату. Отже він зазначив місце німецькому пролетаріатові в самім серці

вітчини. Чи була би в силі не обдумана тирада маніфесту перервати історичні й революційно-національні звязки поміж пролетаріатом і вітчиною? Маркс навіть предсказав в комуністичнім маніфесті німецьку революцію і то в короткім часі, та не якую наднаціональну й абстрактну, обмежену випадково на Німеччину революцію, але по почині й формі уґруйтовану характером німецького народу. Се значить: німецькі пролетарі можуть брати успішну участь в революції, бо остають в історичнім звязку з вітчиною. В часі агітації Хартистів, около 1840 р. писав Енгельс, що Англія іде назустріч соціальній революції. З сим нахилом, з яким винаграчується капіталізмови певні межі, поза які не вільно йому поступити (сей нахил зробив правдиве спускання перед деякими поклонниками марксізму). Енгельс навіть доказав, що англійська буржуазія не може противити ся законам десятигодинного дня праці, якого домагали ся робітники. В 1847 р. думав Маркс, що Німеччина дастє знак до революційного руху в Європі. Він помиляв ся: Париж, Франція дала почин. Але в одній точці Маркс не помиляв ся: він заповів, що європейська революція не буде по своїй сути п'якою безпосередньою комуністичною революцією; але демократично-буржуазна революція визволить насамперед модерну суспільність від останків абсолютизму й феодалізму, щоби відтак пролетаріят довів революцію до кінця.

По сїй лінії пішла би очевидно революція 1848 р., якби її не зломала подібна контрреволюція. Але се є та лінія, по якій іде день за днем від шістдесяти літ велика, часто спинювана в своїм розвою революція, що демократизує народи та соціалізує демократії. Отже яке значине могли мати для авторів маніфесту їх слова про пролетаріат і вітчину, коли після їх власного погляду виступ пролетаріату є консеквенцією виступу демократії, а сила національного почування та сила демократичного почуття є перваринні в модерній Європі? Було найбільшою недорічністю голосити, що вітчина є байдужною справою для пролетаріату в сїй часі, коли народи всіх країв стреміли рівночасно до національної незалежності до політичної свободи, що є умовиною революції пролетаріату. Народи мусять передовсім творити єдність, щоби могли собою демократично правити; іх не сміють розбивати й поневолювати ніякі останки феодального панування, ніяка брутальна сила наїздника. Що проганяти тиранії, шляхту й клярикалів, коли деспоти із зовні можуть знова здути щойно пробуджену свободу? У Франції, Німеччині й Італії єднається від часу революції демократія з національністю. Від століття їх історія не має ніякого іншого напряму. Все таки національність і демократія, хоч лучить їх ся сама вітчина, не розвивали ся

рівномірно. Однак все йшло разом. Ніяка навіть найбільш миролюбива демократія не могла інколи вкорінити ся й укріпити ся, поки не попереда змагання до національної незалежності. Ніяка, навіть найліпше мілітарно зоружена нація не могла уконоституувати ся або вратувати ся, коли не візвала до певної міри на поміч революційних сил. Інколи можна було обманити народи як пр. в Німеччині по 1815 р. а навіть по 1866. й 1870. р., не даючи їм за довершені національні діла ніякого еквіваленту у свободі та ніяких демократичних уладжень. Але їх не завсім обманено. Бо все таки побіда нації була в часті побідою демократії. Велика є ріжниця поміж реакційною бесідою Біємарка в пруськім соймі й пануванням загального виборчого права, яке мусів накинути Біємарк Німеччині, щоби в сей спосіб зединити всі сили; хоч се загальне виборче право мало виявлену й залежну волю, то все таки представляло демократичну й революційну силу, якої діланнє розвивалося поводи, але безуспішно. Маркс зінав дуже добре, що в довгім контр-революційнім періоді, який наступив по пораженню Франції, всі старання Метерніха звернуть ся проти незалежності й свободи народів і тому сказав: „Тенер є в Європі тільки одно питання: революція.“ Під сим розумів він нeroарівно звязані національні й демократичні змагання. Бажав, щоби Франція була бурбонською, Італія поневоленою й розбитою, Німеччина без єдності й права. Польща без всякої надії на відродження, Угорщина без свободи й під контролею. В сей спосіб можна би повалити європейську реакцію, не видвигаючи націй і демократій, а противно по-минаючи й виступаючи проти них: та як би пролетаріят почував ся у вітчині чужинцем, як би брав поважно сарказми маніфесту, то став би дивацькою сектою немічних і шкідливих фантастів. Інколи не дійшов-би до живої революційної сили, а в годині діла займав ся би всім тим, що є найбільше дитинне з „утонінного соціалізму“ перших днів. Маркс бачив наперед, що ані німецька ані європейська революція — цо після цього мала слідувати по німецькій революції — не довершить ся без опору. Козаки нападуть так само на революційну й демократичну Німеччину, як на угорську й італійську революцію. Як могла би бути для німецьких пролетарів байдужною німецька вітчина, коли вона стала-би від цього часу одновзначною з революцією? Маркс ненавидів росийський царизм, що був найдіяльнішою силою контрреволюції в європейській крізі з 1848 р. По подіях на Кримі виняв він англійський народ й англійське правительство, щоби ваняли недвозначне й сміле становище проти Росії та надіяв ся, що поваленне московського кольоса буде ознакою демократичного відродження.

Чи байдужність пролетаріату супроти вітчини не видала би Європу на поталу козакам? А коли пролетаріят заходу мав боронити незалежність демократичних народів і заразом свою власну свободу діяння і свої вигляди на будучність, то видно з цього, що пролетарські інтереси були звязані з вітчиною, і показувати ся наглядно, як абсурдними її небезпечними були слова: „Пролетарі не мають ніякої вітчини.“ Але Марке мав також сильне переконання, що цілість німецького світа в кончі потрібною для європейської культури і для дальнього розвитку соціалізму і з недовір'ем глядів на інтервенцію Наполеона III. в 1859. р. проти австрійського панування в Італії. Як видно з його листів до Лясалья, він бояв ся, що Наполеон насамперед ослабить силу Німців над Падом, а відтак виступаючи повірно в обороні італійської незалежності, вдарить на Німеччину над Реном і вольме під свій протекторат. А що відповів йому Лясалья? Зовсім противно, в обов'язково німецького народу заявити італійському народові свою симпатію, а німецька нація може оборонити ся проти Наполеона загальним, народним повстанням, коли-би він важив ся її заасацувати: щоби не допустити до загальної загибелі, буде мусіло правительство попирати демократію. З Лясалья говорила давна революційна традиція, що вже незалежність націй зі свободою народів. З Маркеа говорила глибока національна журба про загрожену бонапартистичною диктатурою свободу Європи і про вріст пролетаріату. З цього речення маніфесту не остало ніщо, як тільки примір сеє саркастичної пересади сеє полемічної іронії, що була хибою смілого духа, який помимо свого бістрого розріжнювання мучив ся нерав над неможливими до розвязання суперечностями.

З хвилею зросту демократії і уконституовання націй звертається ся пристрасть пролетаріату на інші цілі. Повстають нові питання. Політична демократія мусить доповнити ся соціальною демократією. Самостійні вітчини мусять перенести ся інтернаціональним духом та під охороною світового мира мусять зединені сили робітників всіх країв, забезпечити розвиток соціальної справедливості. Але демократія її нація остають зовсігди головними умовинами дальнього її вищого розвитку. Сильне її богате почаття вітчини набирає нового, вищого й ширшого значіння. Повірна крізь ідеї вітчини в крізью зросту. Анатоль Франс помилується, коли у вступні до житеписи Жанни д'Арк уважає земельне посідання основовою вітчини, коли думає, що вітчина має значіння й вартість тільки для сих, що мають землю. Історія вітчини противить ся під кождим оглядом сій дефініції. Високий патріотизм атенської демократії не основувався на посіданню землі, якого перелагу зломили тор-

говельні класи. Але з висоти Акрополю ніс ся успіх міста далеко на море. Рим упав тому, що опирав своє панування тільки на безупинних здобутках все нових земель. Генеральний К. Гракх лежить у пізнанню цього: коли поборював ненаситну, земельну аристократію, то не було його одиночкою ціллю оснувати або відновити сильне пізбейське селянство, демократію дрібних власників землі, забезпечити їй більший вплив в Італії і дати їй більші права до здобутого світа. Він звернув ся до лицарської класи (*equites*), до вбогачених торговлею й грошевими інтересами людей. Надіявся, що вони поможуть народови повалити хапчивих й ненаситних патриціїв та що будуть живим авязком, посередною класовою, без якого хилила ся би до упадку національна, чисто аграрна область. Невдача його славного замагання, що в найफатальнішою подію в історії, бо з нею була ввязана доля Риму й цілого світа, дала вільну руку феодальним силам, що загрожували римській культурі. Як би вдало ся Каєві відновити римський патріотизм, то завдячував би се не тільки відродженим селянським силам, але спільній акції земельної власності, торговли й капіталу. Було нещастством Риму, що його торговельна сила й промислова продукція — мало що не сказав я буржуазна продукція — не мала на стільки сили, щоби внести тягар завойовницької політики, що політична сила міських середніх клас була за мала, щоби удержати єдність великої держави свою значною й постійною торговлею. Земельна власність не є абсолютною одинокою основою вітчини; протипо, можна сказати, що ідея вітчини в найслабіші там, де земельна власність представляє переважну та майже виключну силу, чи то тому, що єдність майже автономних домен і малих, майже незалежних поселостей може удержати тільки страшне, айське, козацьке панування, що вбиває в душі сю гордість, без якої нема ніякої вітчини, або тому, що слабі й непевні авязки феодального обов'язку заступають сильний авязок національної єдності. Ні, не сільська господарка зі своєю обмеженою вимінною торговлею витворила єдність Галії, основу першої французької єдності. Пан Ві达尔 де Лаблон виказав у своїй дуже подиву гідній книжці про географію Франції, що Галія, поки витворила велику торговлю, складала ся з малих країв, з дуже малих округів, що ваймали досить пробстору, щоби свою продукцію покрити потреби своїх мешканців: трохи рівнини і по амої трохи гір, кілька насовинок, лісів і орніх ланів та в деяких сторонах кілька винниць. Кождий з цих країв творив замкнену в собі економічну цілість. Зносини сусідів обмежали ся до незначної і випадкової виміни і до сусідських сварок, а такий стан удержав ся би незнати як довго, якби не виступили одно-

ючі сили, передовсім торговелья, що отримала Марсель з Корнвалем, перевозила металі з півночі й продукти середземноморських країв, що доставляли північним племенам Галії й Германії товари з Нарбонні й середземноморського побережжя. Таким чином торговельна система, ціла торговельна сеть приготували єднення Галії.

Пам'ять про централістичну державу Меровінгів, а передовсім про панування Каролінгів та могуча тінь Карла Великого утримують ся в розпадаючім ся феодальнім середновічнім світі і пригадують ідею єдності. Та чим більше упадала ся могучість, що в короткім часі зорганізувала тільки сил, тим більший жаль наповняв душі за давніми світлими часами. Ся туга за єдністю, се мелянхолійне бажання упорядкованої й широкої суспільності ставили до певної міри опір розкладовим силам земельної власності, якої найвищою формулою був феодалізм. Також велика єдність християнської релігії й церковної організації модифікувала діяння цього розкладового процесу. Коротко кажучи: в руїн феодального панування підіймали ся дві високі ідеї: *patria et christianitas*, вітчина і християнство. Але пануюча сила земельної власності розробила соціальну систему. Вітчина в найширшім цього слова значенні є для великих власників землі далеко меншою конечністю, ніж для промислових продуцентів й купців. Велика середновічна домена з сильним замком на горі і ві своїми вавалями хоронить майже сама себе. Вона може припасти перед подружжє або союз далеко живучому леннову панови, що може хоронити її тільки з далека. Непоетайні й змігливі звязки лучать її зі світом, та вона може по черзі або й рівночасно з установленням ріжких панів належати до ріжких вітчин. Ся скомплікована, непоетайна й неозначена гієрархія не має нічого подібного до пориваючої й переконуючої сили держави. Противно, з хвилею, коли промисловий продуцент став незалежний від лицарського замку, коли продукує для ринку, потребує для своєї торгівлі, для своїх подорожей і для посилок своїх товарів більшої й певнішої охорони та почуває в собі бевпосереднішу солідарність з більшою групою доброї або лихої управи великої цілості. Та саме тому, що він є менше звязаний з землею, держить ся сильнійше вітчизни. Бідні селяни радо витали розвиток королівської власті, що хоронила їх від грабежі й насильства, від погубних наслідків приватних вогнів між поодинокими панами, між одним лицарським маєтком і другим. Порозуміння поміж королівством й міськими комунами не було ніколи таке свободнє й систематичне, як се часто говорить ся. Та все таки поява комун помогла монархії оборонити ся перед феодальним хаосом і витворити наглядну і свідому фран-

цуську єдність. Союз промислових й торговельних міст Ганза удержав в найгірших часах розкладу последні останки ідеї німецької єдності. А з сього, що під Бувен поміч зоружених міщан дала змогу Филипови Августови виратувати на сході й заході загрожену французьку автономію, виходить ясно, що феодальнє право й феодальний обовязок перестали бути одиноким зв'язком поміж людьми та що серед чим раз амбітніших ремісників зродила ся думка національної єдності І не земля, не земельна власність, але свободна й широка діяльність дала початок ідеї вітчини. Навіть славний, викликаний Іванниою з Арк національний рух не був ніяким рухом земельного посідання. Селянські рухи були роялістичними повстаннями: вони не представляють одушевлених змагань до єдності. Іванна з Арк сповняв свою місію й жертвував себе для добра вітчини у Франції, де земля вже не була одинокою життєвою силою: міські громади відгравали вже велику роль. Людвік Святий санкціонував їй оголосив ремісничі статути та цехове право, париjsькі революції з часів панування Карла V й Карла VI видвигнули як нові сили на перше місце торговельне міщанство й ремісництво, а єї, що гляділи найдальше в будущість, хотіли зреформувати Королівство й мріяли про союз міщанства з селянством проти беззаконності й сваволі; в єй модерній Франції, де незадовго мав націувати „король міщанства“ — син бідного володаря, котрого хотіла ратувати Іванна з Арк — в єй ріжноманітнім, перетворенім краю, що зворушався ніжними літературними болями Charles d'Orleans, в єй успішності, що була всім іншим, а тільки не селянською, — з'явилася Іванна з Арк. Вона була селянська дівчина, що бачила докола себе терпіннє й біду мужиків; а ся ціла нужда була для неї живим пряміром вищого й більшого терпіння, яке зносили ограблене королівство й загрожена нація. В її душі й думанні не відграє ролі ніяка місцевість, ніяка земельна власність; вона глядить далеко поза поля, Ільтарній, її мужицьке серце в більше від цілого мужицтва. Воно беться для далеких добрих міст, які облягає надідник. Жити на поля не значить ще обмежити ся виключно до питань рілі. Серед гамору й руху міст булиби мрії Іванни менінє свободні, меніше смілі й широкі. Самота стерегла сміливости думок; та вона переживала велику сміливість вітчини далеко сильнійше, бо її уява могла зовсім спокійно наповнити тихий овід терпіннем і надією та бути ген далеко. В ній не було ворохобничого мужицького духа; вона хотіла виаволити цілу велику Францію, щоби віддати її відтак на службу Богови, християнству й справедливості. Ся ціль видаеться її такою високою й богоугодною, що вона опіля, щоби до

неї дійти, має відвагу виступити проти церкви й покликати ся на обивленнє, що є виспе від всякого іншого обявлення. На жаданнє теологів, щоби виправдала свої чуда її свою місію святими книгами, відповідає: „В книзі Бога є написано більше, ніж у ваших книгах.“ Чудове слово, що в деякій мірі не годить ся з мужицькою душою, якої віра основовується ся на переказі. Яке се все далеке від глухого й вузкого патріотизму земельних власників! Іванна, підіймачи очі до сіяючих її погідних небесних висот, чує божеські голоси в своїм серці.

Так само і в ще наглядніший спосіб виходить пристрасно-революційний патріотизм поза межі земельного посідання. Малі посідачі землі, мужики, почували тим сильнішу звяль з вітчиною, тим завзятійше її боронили, коли побачили, що заграничні despoti хочуть знов накинути їм февдалину залежність й десятину для духовенства, від чого виволила їх вітчина. Без сумніву скріпила ся революція через се, що використовувала всякий поступ в демократичному напрямі, щоби розширити права мужиків та зовсім виволити землю. Вправді також і вона уважала поділ земельної власності запорукою свободи й обіцяла своїми законами всім, що будуть боронити вітчину, кусник землі. Але остаточно про революційний рух рішала не класа земельних власників, а передусім міщанство, що набирало чим trav більшого значення. На кількох сторінках, що належать до найліпших й найсильніших примішень „історичного матеріалізму“, виказав Богданов, що зростаючий напір рухомої власності й промислових пливів на земельне посідання викликав велику європейську революцію, якої вершком була французька революція. Було би дитинством думати, що пролетарі, робітники передмістій й темних улиць центра Парижа проливали в одушевленнім кров у революції за сей кусник землі, який піддаво би колись ветеранам, або в надії на якусь участь в якійнебудь формі власності: вони бороли ся за будучність не жадаючи ніякого — так скаватиб — формального контракту. Вони знали дуже добре, що їх акція принесе колись соціальні успіхи і вже через се находили вдовolenня. Революція дала їм в гори щось далеко краще від правої претенсії на посідання. Вона дала їм свідомість їх гідності й сили та свідомість необмежених можливих успіхів чесної й гордої праці в правдивій демократії.

Отже основою вітчини не є виключно економічні категорії: вітчина не обмежається ся на вузький круг посідання одної класи. Вона має далеко живійші основи і доходить до далеко ідеальніших висот. Вона сягає своїм коріннем до найглибшої глибини людського життя і — як що можна так сказати — вкорінюється в філософію чоловіка. Чоловік

від давна є спосібний додалеко більше скомплікованих звязків, як звязки уродження й крові, на яких основується родина. Але життєві умовини на цій землі не дали спромоги до тепер витворити всеобіймаючу суспільність. Земля має за богато пристору, щоби чоловік міг його взяти в посідання, і вона накинула людкості закон поділу. Людство могло витворити вчинок тільки численні відокремлені групи, що відносилися до себе з недовірьм, а часто й ворожо. Вітчини, тісно обмежені групи були початком більших груп, які бачимо на дорозі розвитку. В кождій з цих груп розвивалося публичне життя, що було запорукою життя загалу й кожного поодинокого чоловіка: свідомість спільноти творилася через зведення й скріплення свідомості одиниць. Навіть вигнанням і поневоленням краще живеться в людській громаді, як поза нею; там мали вони принайменше яке-сь означене місце, кілька годин спокійного сну, хочби навіть в найдальшім куті палати; тут чекала їх абсолютна ворожнеча й безумовна непевність. Тому для невільника й жорстоке огнище, якому він служив, було нерааз родинним теплом й радістю, бо поза сим огнищем бачив він тільки темні мраки. Гомер каже, що невільник має тільки половину своєї душі: але він може втратити і цю половину, коли відітнеться від соціального світа, що дає йому захищувати і лучити його в іншими бствами звязками взаємної прихильності. Серед тої самої групи, що має спільні уладження і веде спільну акцію проти сусідніх груп, існує для поодиноких людей, а навіть для ворожих класів і касти один неподільний спільний скарб вражкінь, спостережень, споминів і почувань. Одиниця майже не відчуває того, як сильно впливає на неї соціальне життя, в як ріжнородних формах і якими дорогами ділаб воно на неї. Вухами, очами, звичаями загалу, спільністю мови, праці й спочинку, способом думання й пристрастям, що є спільні для всіх членів групи, і які були витворені ріжнородними впливами природи, історії, клімату, реалії, штуки й вовни. Навіть коли сторонники двох ворожих класів того самого краю хотять з себе глувувати й спаритися, то мусять виказати свої спільні цілі. А се, що бство загалу міститься в кождім поодинокім чоловіці, вбогачуючи в дивний спосіб індівідуальну свідомість. Розширення індівідуальної душі душою всіх доводить нераз до поверхових і дитинних виступів. Товща розвеселюється з тільки через своє хвилювання і через змінну ріжноманітність, що бавить душу.

В театрі, в часі урочистостей, при всяких висловах цікавості, радості та болю враження одиниці змінюються, вбільшуються і поширяються з враженнями всіх. Це є містерія, чудо індівідуальної душі, що є незглубима та завсім

отверта. Ціла історична група, до якої вона належить і з якою солідариаується ся, ділаб на неї безперервно і порушає нею часто без її відома. Тільки у великих крізах, коли велика подія потрясе цілу людську групу до найглибшої глибини, стається ся солідарність свідома себе. Але страшні крізи масової пристрасності були би неможливі, якби на дні кождої свідомості не витворювався неспостережено в дні на день скарб спільніх вражінь. Коли Атенці по виставі „Пераїв“ Ліхенія, захоплені й одушевлені великою драмою, в божеськім божевілю вовзинчої любови до вітчини вдаряли що сили щитами й ратищами об стіни святині Атени, то не була се величава імпровізація душ, хоч як велика була творча сила мистця. Атенці по дорозі до театру вели легкі розвомви, але заразом несли в собі неї нагромаджені сили вітчини. Вони виявлялися несподівано, але походили з добре відомих і глибоких жерел. Напів стихійні та через се величезні й страшні сили! Вони проявляють ся в дивний спосіб, бо проймають людське бєство непомітним, щоденним діланнем; змінюють ся — так скаватиб — з органічними життєвими привичками, з способом говорення, думання, ходження й сміху, з безчисленними гарними й прикрайми споминами, які в границях обмеженої та заразом широкої групи сплітають життя одиниці з життям усіх. Тому можуть в певних хвилях підйому влiti в душі почування болю й радости, які неревисшають все те, що могла би собі витворити ізольована свідомість. І так маємо сю школу людського співжиття й великого людського відчування не в абстракції людекости, що жила довго тільки в стані мрій і непевного приготовання, але в предметовій і історичній дійсності людського співжиття, що в вправді життєм повним і широким, але все таки досить означенним, конкретним і доступним до ехоплення, щоби було природною основою широкого полету духа. Так, могучі й добре сили, але також дуже небевічні й помотані. Дальше дуже часто твориться асоціація ідей поміж вітчиною і сими соціальними формами, серед яких вона довший час розвивала ся. Бачимо в історії, що перав олігархії, монархії та всякого рода політичні й соціальні привілеї думали або удавали, що думають, що інтерес вітчини покривається з їх інтересом. Навіть, в хвилях, коли французька монархія й аристократія врадили націю і звернулися до заграниць, були переконані, що вони презентують вітчину і що без них вітчина мусить розпастися і перемінити ся в хаос. Стихійні сили привичавання, традиції й примітивної солідарності, що причиняють ся до витворення вітчини і є може її фізіологічним корінем, стають часто в сей спосіб силами опору й реакції. І треба великих зусиль революціонерів, поступовців і сторонників

нового правного ладу, щоби стару вітчину перетворити на нову висину. Не ходить о новий подїл і упорядковання атомів, що держать ся разом слабою силою притягнання, але ходить о далеко глибшу й тяжшу крів: о перетворенні організму.

А відтак єї вітчини, єї великі історичні групи у їх взаємних відносинах не так легко адісциплінувати, руководячи ся розумом, та не так легко ними правити, придержуючись справедливості. Між вітчиною й вітчиною, між народом й народом, між державою й державою не було від віків ніякого позитивного права, що давало би певні й успішні гарантії. Право сили ї природний стан обов'язували до тепер у міжнародних відносинах. Цитуєть ся хибно слова Гоббса: „*Homo homini lupus.*“ Сих слів не примінив Гоббс до відносин поодиноких людей в цивілізований суспільноти. Навпаки, він констатує, що в кождій суспільноти в установлених взаємні гарантії, бо горожани почують спільне всеобще бажання залишити безпереривну війну всіх проти всіх. Але у міжнародних відносинах констатував Гоббс єї останки дикості, се панування природного стану; в інтернаціональному життю остав ся чоловік для чоловіка вовком.

Висидаючи в себе поодинокі егоїзми і творячи з них один великий колективний егоїзм, надає нераз вітчина най-брутальнішим бажанням вид благородності. Люди можуть мати ілюзію, що служать справедливій справі, а в дійсності жертвують себе несправедливим інтересам влади, до якої належать, але яка є далеко сильніша від них. Звідси береть ся сліна амбіція й брутальні максими. Тому і великі уми годять ся на погану формулу: Чи слухно чи не слухно, але ходить о мій край. Зі зростаючим поступом людей та в їх освідомленні показвають ся чимраз більша конечність вирвати вітчину з рук класів і касти, щоби гегемонія праці зробила її дійсно власністю всіх. Став конечністю усунути з інтернаціонального життя природний стан та піддати інтернаціональні відносини під установлені за згодою всіх цивілізованих народів правні норми. Але се національне й інтернаціональне перетворення вітчини стане тільки тоді можливим, як всі переняті новою ідеєю вітчини люди будуть ділати по думці своїх ідеї в своїй вітчині та будуть впливати на свою вітчину. Задля своїх ідеї і спільноти енергічної акції напирають з гори всі пролетарі, всі люди соціальної справедливості й інтернаціонального світу до вітчини рівного людства, до вітчини виавленої праці й помирених націй. Але вони не будують ніяких плянів на піску. Свій високий ідеал можуть вони здійснити тільки в автономії націй по обусловленім історією кожного краю правилам політики й боротьби та в сими елементами,

які їм дастіть кожда національна субстанція. Коли говорить ся, що соціальна і інтернаціональна революція опрокидує вітчину, то що хочеть ся сим сказати? Чи голосить ся, що суспільність може перетворити тільки якась зовнішня сила? Се були бы запереченнем цілої соціалістичної думки, яка стоїть на сім. що нова суспільність може повстати тільки тоді, коли вже приготовані її елементи в теперішній суспільності. І тому революційна, інтернаціональна загальна акція буде мати необхідно національну ціху. В кождім краю а окрема буде мусіла побороти спеціальні трудності, а щоби їх перемогти, буде мусіла в кождім краю ужити спеціальних средств: питомих сил національної історії, національного духа. Вже минув той час, коли утопісти уважали комунізм штучним цвітом, що може розцвісти ся в якім небудь кліматі після вподоби провідника секти. Нема вже ніякої Ікарії. Соціалізм не відстає від життя, не відстає від нації; він сам послугується ся вітчиною, щоби її перетворити її збільшити. Абстрактний інтернаціоналізм, що не зважав би на всякі умовини боротьби, акції й розвитку кождої поодинокої історичної групи, був би ще більше штучною й старомодною Ікарією, ніж давна.

Є тільки три способи поминути відчину й закон вітчин. Насамперед треба би розвідти кожду історичну групу на дрібні групи, що не мали би ніяких взаємних зв'язків, споминів і змагань до зединення. Се було би дитинною й неможливою реакцією, про яку зрештою ніякий революціонер не думав; бо навіть і сі, що хочуть заступити централізовану державу союзом громад або заводовими групами, перетворюють вітчину, але її не усувають. Прудон був завзятим Французаом і то до такої міри, що хотів спинити творення суєдніх націй. Відтак можна би перевести зединення людства, піддаючи всії вітчини під панування одної. Се був би незвичайний Цезаризм, страшний деспотичний імперіалізм, який не може й приснити ся модерному чоловікови. Тому можна вреалізовувати зединення людства тільки у формі автономних націй, що осуджують всяке насилиство та піддають ся загальним правним нормам. Але тоді не вносить ся вітчин, а тільки їх ублагородняється ся. Вони підіймуть ся до висоти людства та при сім не втратять своєї незалежності, свободи й питоменності. Коли недавно на конгресі в Тульої кричав один революціонер — синдикаліст „Геть, а вітчинами, хай живе загальна вітчина“, то не бажав він, щоби вітчина ще одна й розплила ся в безмежнім морю пересічності, в якім вдачі й уми тратять свою форму й краску; не жадає, щоби наїбрутальнішша вітчина здушила й поневолила всії інші вітчини та щоби один кольosalний мілітаризм зединив людство. Коли кри-

чить „Геть з вітчинами“, то кличе: Геть з егоїзмом і антагонізмом вітчин! Геть з шовіністичними пересудами й зі сліпою ненавистю! Геть з братовбійчю війною! Геть з вітчинами гнету й розбіття! Кличе в повної груди за загальною вітчиною вільних робітників, незалежних і по-мирених націй.

Не можна сказати, що насильством утворені й уформовані вітчини не мають права бути органами нового людства, якого основами є право й ідея, що вони не можуть бути елементами вищого ладу, живими угольними каміннями нового міста, яке буде дух і свідома воля людей. Та хочби вони були до тепер тільки орудям насильства, хочби ми не аважали на наклад волі, думки розуму, права, вільного й благородного пожертвування, яких висловом вітчина — то все таки поступ людства мусить довершити ся в цих великих історичних групах. Дух може мати перше місце у світі, але він підняв ся ділати в природі, по законам природи. Його сила й побіда не лежить у єм, щоби відтрутити природу, але щоби піднести її до себе, щоби її постепенно перетворити. Також чоловік є твором великого розвитку природи. Він є спадкоємцем численних брутальних сил, він має в собі богато звірячих інстинктів. Чи має тому виректи ся сам себе? Де пайшов би він точку опору, з якої міг би підняти ся вище? Та що буде нагорою його побіди, як розум буде панувати тільки над мертвою душою і над погаслою змілковістю? Така аскеза є неможлива навіть для християнина. Пайністійні містичні мрії черпають дещо з горячої крові і з ублагороденої вічної сили бажань, що є спадщиною віків. Чоловік, що спроміг ся на моральні життє і на наповнення над собою, здавлює вибухи сліпого гніву, які легко могли би перейти у несправедливе насильство, але не здушув в серці й жилах жару життя, прінціпу цього благородного гніву, що надає глибокої органічної сили револютам почуття справедливості й обидженої совісти. Чоловік, що кермується розумом, вміє — як цього треба — посвятити для обов'язку життє і підпорядкувати ідеї навіть інстинкт самозбереження, найзагальніший і найсильніший з усіх інстинктів, що інчасне вводить у змілковість органічних бітв новий ще глибший і загальніший природний закон. Але хоч він добровільно жертвуює життє, то все таки не перестає його любити. Він не має життєвого переснту, цього *taedium vitæ*, що в проклоном цих епох, в яких змілковість і розум розходять ся, в яких одні поташають в розкошах без розбору ї радости, а другі чіпають ся морального фанатизму стойків, абстрактного й сухого, поабавленого соків природи і грунту обов'язку. Арістотель і Август Конт виказали знаменито, що у гірархії життя

ннаше є передумовою вищого. Вище опирається на нижнім, але не нищить його, а тільки перетворює його і при способлює до себе. В людському осібнику амплівість не нищить вегетативних функцій, а тільки нормує їх після неясно відчуваної потреби, по вказівкам почувань вдоволення й невдоволення. Розум не нищить амплівості, а тільки управильняє її та ублагородняє, уживаючи силу бажання й пристрасти, що є несвідомими силами, до вищих цілей науки й справедливості. І так ціла природа з долу до гори втягється в підйомом духа; темні сили піднімають ся до світла і перетворюють ся, не пропадаючи. Так само піднесеться нації до людськості, а не розпадуться. Велика колективна сила, велика колективна пристрасть зарганізованих народів не впадається ся у вибуках бутної варозумілості, а навпаки піддастися ся найвищому законові миру людства і передметом ся наскрізь ідею праці, справедливості й міра. Але не втратить нічого зі своїх чеснот.

Вже тепер в радістю, гордістю й жередом сили для борців інтернаціонального соціалізму апелювати, вказуючи на новий лад, до всего найблагороднішого, що мають вітчини в своїй традиції, історії й пітоменності. Ми ввівавмо її кличкою на поміч всій ділі відваги й великудушиності, що вказують рівень, на який може піднести ся людська природа, всій зусилля винаходів, всій емілі уми, весь поступи свободи, демократії й світла, що приготовлюють вищу цівілізацію і заохочують народ брати в ній участь. Ми кажемо людям: Чому мав би спинити ся рух? Чому не мають сї, що до тепер жили в залежності й темноті, піднести ся до свободи й світла? Чи в царстві соціального поділу праці не найде охорони всяка діяльніна сила, не процвіте всяка інтелігенція і кожда совість? Ми ввівавмо на свідка саму вітчину в її тягостю й єдністю. Єдність скріпити ся, як в кождій вітчині соціальна гармонія заступить клясовоу ненависть, як колективна власність стане основою народної свідомості. Тягості стане глибшою, коли всій зусилля минувшини доведуть до загального визволення, коли всій вародки свободи й справедливості розвинуться в чудовій весні людства, коли вдійснені справедливості відкриє усім живого духа рідної історії, як вкінці найбільші і найвищі твори Генія стануть зі зростом культури одиниці й суспільності гордістю й радістю всіх. Таким чином стане вітчина живим зеркалом, в якім зможе пізнати себе кожда свідомість. А пролетарі, що довший час мали удел у вітчині гільки в часті і несвідомо, будуть мати її в цілості в повному блеску. Вітчина буде належати до них вповні, навіть в свою минувшістю; бо наслідком великих дія пролетарів ціла праця віків доведе до цього, що вони вибують ся на

верх в царстві справедливості. Вже нині не стоять вони поза вітчиною, бо можуть бороти ся у вітчині, щоби перетворити її після висошої ідеї. Вони стоять на своїм ґрунті, бо впливають на вітчину, бо інтернаціональний соціалістичний рух хоронить незалежність націй як націй, бо демократія, форма істновання модерних націй, сприяє змаганням робітників, бо пролетарі можуть тільки тоді побороти, коли присвоють собі в кождім краю найвищі душевній духові прикмети і правдиву есенцію національного характеру, бо нове людство може бути тілько тоді богате й повне життя, коли відрубіність кожного народа задержить ся в загальній гармонії та коли всі вітчини будуть держачими струнами вселюдської мрії. В такий чудовий спосіб перейшли вітчини від природи до духа, від насильства до справедливості, від сварки до приятанні, від війни до згоди та в сім русів містить ся заразом ціла органічна сила інстинкутів і ціла могутність ідеї. Та пролетарська кляса має у вітчині більше значіння ніж всяка інша кляса, бо вона ділає в напрямі зростаючого руху вітчини. Коли вона проглинає або її здається ся, що проглинає вітчину, то вона клене тільки нею сю нужду, що безчестить вітчину, проглинає несправедливість, що її роабивав, ненависть, що її задурює, брехню, що її вианскує, а сей позірний проклін є тільки криком за новою вітчиною, що може розширити ся тільки через автономію націй, розцвіт демократії і ужитте цілої сили кожного поодинокого національного духа для нових проблем, отже дорогою розтягнення ідеї вітчини на ціле людство.

Се є причиною, чому інтернаціональне робітництво на всіх своїх конгресах пригадує завсіди пролетарям всіх країв подвійний і неподільний обов'язок удержати всякими можливими способами мир і берегти незалежність всіх націй. Так, берегти мир всякими способами боротьби пролетаріату, навіть революцію. Кілько уміннях і неуміннях пеноювумінь, кілько похибок і кленетів накопичили противники соціалізму проти сеї точки програми! Вони забувають дійсно або умисно, що і в демократичних краях можна викликати війну без згоди народа, без його відома і проти його волі. Забувають, що серед сеї таємничості, якою окружують ся все це дипломати, заграницяна політика викрадається ся дуже часто з під контролем націй, що необережність, пустота, дурна провокація або алочинна хапчість кількох фінансових груп може викликати нечайні конфлікти, що все це залежить від малої кляки, від одного тупого і пустого чоловіка се, чи нація не рушить ся, чи станеться невідкличне, та що війна і мир остають все ще поза законами демократії. У внутрішнім розвитку маємо також:

несподіванки, атентати, але їх наслідки можна побороти й обмежити. Але коли дурні або злочинці розпалили війну, то як може народ загасити або зльокалізувати пожежу? Скомпліковані особисті комбінації пана Ганота завели Францію над берег війни в Англією. Величезні особисті комбінації пана Делькассе завели Францію над берег війни в Німеччиною. Неясні конфлікти щéк в німецькім правительству відбивалися на цілій європейській політиці та в міру цього, чи побіджала група Гольштайн чи група Ейленбурга, підносилися або упадали шанси війни. За темними кулесами фінансістів підгравався в своїм часі мароканський конфлікт. Спір поміж німецькими і французькими фінансистами загрожував мирополії Европи, а остаточна згода сих в початку ворожих, а відтак для ліпшого вибігу Марока злучених груп довела до поровоуміння, якого загальні наслідки відменили, але його жерела так само погані, як погані були причини конфлікту. Які способи мають народи супроти сих комбінацій і такої роботи, супроти сенсаційної брехні преси, що дав підкупити ся брудному капіталові та в фінансового вирахування або в бутного божевілля єї паніку й неначисть та цинічно грається долею мільйонів людей? Народи мають тільки одни спосіб оборони, пролетаріят має тільки один вихід: заявити, що не „помашерує“ разом з сими авантурниками, що піде проти сих злочинців, що, як зможе, то внищить сили війни, що повстане, щоби вирвати вітчину з рук гробарів вітчини. Правда, се в страшна гіпотеза, якої труднощі й небезпеки пролетаріят добре бачить. Належало би без сумніву осудити, якби пролетаріят пустився в легким серцем на таку дорогу, якби се було забавкою романтичної уяви. Але пролетаріят знає добре, що тільки тоді буде мати право ужити сих трагічних способів і тільки тоді може числити на успіхі, коли передтим використав всі способи, щоби недопустити до війни, які дає йому надто неповна демократія. Пролетаріят може слідити безупинно за подіями, щоби відрау здусити зародок війни, поки ще він міг би розвинутися до небезпечних розмірів. Може висилати до всіх політичних зіборань все зростаючу меншість, яка би викривала інтриги, розяснювала непоровоуміння та наївала хапчivу й авантурничу дипломатію безупинно до розваги, помірковання й мира. Може при помочі делегатів і перенятіх її духом юристів приготувати і начеркнути кодекс інтернаціонального права, що мав би недопустити до страшного суперництва і до насильних підприємств капіталістичного імперіалізму; пролетаріят міг би взяти в охорону всіх раси прости сих, що коштом незалежності, привілей, монополії хотять

загарбати для себе виключні монополії. Міг би розвинуті далі початки інтернаціонального роз'ємного суду: міг би виступити проти безличних наємщиків з мирового трибуналу в Газії, старати ся скріпти його становиско і важадати розширення круга його діяння і віддати під його юрисдикцію усі спірні справи. Міг би пізвати велику вагу сих питань, які розбирал сей трибунал, питань, що, як приміром питання права на добичу, могли би усунути конкуренцію англійського й німецького мореплавства і небезпечне суперництво морських воружень. Пролетарські організації всіх країв, вединені на інтернаціональних конгресах, можуть в чимраз більшою силою заявляти своє бажання мира, а їх чимраз наглядніша й сильніша солідарність може бути кріпкою греблею проти струї военного божевілля. Коли соціялісти й робітники всіх країв у парламентах, у фахових організаціях, в товариствах і всякого рода робітничих союзах, яких єсть розширяють ся постійно на цілім світі, вільмуть ся енергічно й систематично за се діло, коли уживають всі сили розуму, розваги, пропаганди й організацій, щоби охоронити нації перед страшною подвійною пробою війни і безумовної на неї відповіди революції; а коли мимо сього авантурничі й жадні крові правительства не змінять ся, а правлячі круги викликнуть бурю, щоби ратувати західні монархії та хоронити привілеї буржуазії або вкінци інва злочинної жажди гроша й виску, коли в поєднанні годині перед довершеннем злочину відкинуту останній апель інтернаціонального пролетаріату, щоби полагодити справу перед роз'ємним судом, то тоді, так тоді буде правом і обов'язком робітничої класи, буде й правом і обов'язком підняти спільну й плянову акцію в загрожених страпною катастрофою краях, в розпуці звернути ся до революційної сили, повалити божевільні й розбійничі правителіства та для охорони вітчини й оборони чести людства підняти повстання з кличем справедливості.

Тому, що я те все повторив у моїм коментарі до конгресу в Штуттгаарті, накинули ся на мене з лайками і обжалували о враду вітчини. Хоч конгрес в Копенгагені був одним кроком наперед в інтернаціональній революційній боротьбі проти війни, хоч він поставив на дневний порядок у всіх краях стуї над способами, якими могла би недопустити до війни спільна акція пролетаріату, то мимо сього сей конгрес не викликав тільки лайок і клевет, як конгрес в Штуттгаарті. Поволи освоюється ся європейська демократія з величиною інтернаціональної думки. Вже ніхто не має відвали сказати нам, французьким соціялістам, або що найбільше говорить дуже тихо, що ми хочемо робити охорону своєї

власної вітчини або що ми є союзниками заграниці та даємо дурити ся сим чужим соціалістам, що під фальшивою покришкою інтернаціоналізму укривають бажання гегемонії своєї нації і свій зарозумілий шовінізм та зуміють використати революційну анархію у Франції для своєї пікельгавбуватої вітчини. Ні, ніхто не важить ся говорити що найменше в такім тоні сих дурних клевет, бо цілу Європу захопила агітація. Демократії рухаються ся. Народи заявляють, що мають доволі тяжкого планування зоруженого мира. Всюди хочуть взяти в свої руки провід в інтернаціональних справах і навіть в краях, де авторитет є найсильніший, громадять ся народні сили і підносять ся в гору так, що не можна сказати, щоб революційні наслідки війни обмежалися ся би виключно на латинські краї. Нема іншого суверена, іншої касти або класу, що могла би в якім не будь краю Європи безпечно грatis ся огнем війни. А се є не односторонній, се в інтернаціональному руху, се в революційному руху, який інтернаціонал хоче протиставити нападаючим державам. Що за баламутство накидати ся на його і його оклеветувати! Навіть люди, що робили йому найзаяєтніші закиди, розуміють вже тепер, що інтернаціональний соціалізм, виступаючи з поважною й основною погрозою робітничого повстання проти воєнної політики, хоронить демократичну цивілізацію перед несподіванками й потрясіннями. Передусім війна унеможливила би правильний соціальний розвиток. А перехід в буржуазної суспільності до соціалістичного суспільного ладу може довершити ся дорогою забезпечення демократії і мира, повного планування міжнародного права і інтернаціонального забезпеченства етапами, постепенно, без насилля і проліву крові, без гайнування економічних сил. Люди, які в своїм бажанню мира і дуть так далеко, що навіть на веякі вовні забаганки хотять відповісти революційним рухом, вдалося орніми приклонниками людського розвитку, упорядкованого, сильного, розвумного соціального поступу. Пролетарі знають, що подвійне завдання, а саме поборювати революційними способами війни і боронити серед бурі й заверухи незалежність вітчини, в тяжке і заразом величаве. Клас, що бере на себе сю словну й певничайно тяжку відічальність, вобов'язується ся до великих виховуючих й організаторських зусиль, до зручності й геройства. Вона не є така наївна, щоби хотіла бурливі подїї обнати в гори в одну гарно заокруглену формулу. Не може вистати одна абстрактна формула, щоби вести людей в сих замотаних і страшних часах. Вирвати вітчину з рук людей, що заарендували вітчину, з рук каст мілітаризму і розвійничих банд фінансістів, дати всім націям змогу необмеженого розвитку в демократичнім напрямі.

мі, се не значить служити тільки інтернаціоналови й інтернаціональному пролетаріатови, які зединяють нове людство, але значить служити самій вітчині. Інтернаціонал і вітчина є від тепер звязані з собою. В інтернаціоналі має незалежність нації свою найвищу запоруку; а противно інтернаціонал має в незалежних націях свої найсильніші і найблагородніші органи. Можна би сказати: трохи інтернаціональному віддаляє від вітчини, богато інтернаціональному веде навад до вітчини. Трохи патріотизму віддаляє від інтернаціоналу, богато патріотизму зближає до інтернаціоналу. Тому для соціалістичних пролетарів в інтернаціональними переконаннями нема ніякої суперечності, коли вони беруть участь в народній організації для оборони народа. Противно, чим тяжша і небезпечноша до розвязання є проблема, тим більша ваходить потреба, щоби вони збільшили свій авторитет своїм впливом і робили таку роботу, яка лежить в їх силі. А також треба держати сильно в руках армію, щоби в хвилі крізь могти її краще використати для високих цілей пролетаріату, для збереження інтернаціонального міра і національної незалежності. Їх активна участь в діяльності відродженої армії в отже законом зросту пролетаріату й соціалістичного руху. Може пролетарі не признають цього закона. Участь ся нерав, що пролетаріят з обиджения до буржуазної республіки в байдужній ввагалі супроти республіки, але все таки обурюється ся, як республіці гровить небезпека та радується ся, як в Європі повстас нова республіка, хоч би її буржуазна. Так само, хоч пролетаріят завжди протестує проти буржуазних і капіталістичних форм вітчини і при сім кидає проклони на саму вітчину, то мимо надування парадоксальних формул цілій пролетаріят підняв ся би в хвилі, колиби незалежності вітчини грозила дійсно небезпека. І він виволив би вітчину від панування скорумпованих авантурників, щоби забезпечити світовий мир та одночасно національну автономію. Пересадні анархістичні парадокси не остоять ся в рішуючій хвилі проти сили повної робітничої думки, що єднає інтернаціонал в націю. До сих нових робітницьких думок може вже нині апелювати республіка, коли хоче перевести організацію дійсно дефензивної, народної і сильної армії.

Вийшли в друку такі книжки:

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддніпрянську Україну.

М. Залізняк — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?

М. Залізняк — Українці, Росія й війна.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна.

М. Михайленко — Росія й Україна.

М. Михайленко — „Визвольні Маніфести“ російського уряду в теперішній війні.

Юрій Ручка — Російські соціалісти й теперішня війна.

М. Борисов — Соціалізм і проблема національної автономії.

М. Борисов — Соціалізм і національне питання.

Х. Житловський — Соціалізм і національне питання.

К. Кавтський — Національність й інтернаціональність.

К. Кавтський — Національна держава, імперіалістична держава й союз держав. — Дмитро Сметанка — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

Л. Кульчицький: Федералізм і соціалістична політика.

К. Лаятнер — Імперіалізм московського народу.

В. Лібкнехт — Чи Європа має скозачіти?

Е. Пернерсторфер — Про новітній націоналізм.

К. Реннер — Національна справа, імперіалізм і соціалізм.

К. Реннер — Нація, як правна ідея й інтернаціонал.

К. Реннер — Проблеми сходу.

Н. Андреев: Початки релігії.

А. Бах — Економічні нариси.

А. Бах — Цар — Голод, друге українське видання.

Боротьба за землю і волю в Росії.

Ф. Волховський — Казка про неправедного царя,
друге українське видання.

Ф. Волховський: Як мужик став довжником
у всіх.

Ф. Волховський — Казка про салдатську душу,
друге українське видання.

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге
українське видання.

М. Драгоманів — Рай і поступ.

М. Драгоманів — Оповідання про заздрих богів.

С. Дікштайн — Хто з чого живе?

Дикий — Які мають бути земельні порядки
в Росії?

Дикий — Самодержавство і народоправство.

Ф. Ляссаль. — Програма робітників.

Ф. Ляссаль. — Про суть конституції.

Др. Осип Назарук: Що се є: суспільні кляси,
боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят, капіталізм
і організація?

В. Рюминський — Повстане селян в Англії, друге
українське видання.

В. Швачка — Чому позичали віру?

Чи є тепер панщина?

В німецькій мові вийшли:

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg.

В „Політичній Бібліотеці“ вийшли:

Л. Василенко — Світова війна.

М. Драгоманів — Старі хартії вільності.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

М. Лозинський — Українське національне питання в творах М. Драгоманова. З нарисом про життєві діяльність М. Драгоманова.

М. Лозинський — Утворенне українського коронного краю в Австрії.

О. Назарук — Як називається ся наш рідний край і нарід?

Іван Петрович — Галичина під час російської окупації.

С. Томашівський — Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни.

Друкують ся або готують ся до друку:

Національна справа й Партія Соціалістів-Революціонерів.

Галичина й її національне значінє для України.

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої кляси й європейська війна.

I. Сокира — Хай Европа козачі!

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Швейцарська республіка.

Вандервельд — Ідеалізм в марксізмі.

Л. Шишко — Оповідання з московської історії. Частини I—III.

Л. Шишко — Робочий народ і державний лад.

Національна справа в Росії й як її полагодити.

Що таке свобода й як її здобувати.

Від самодержавства до народоправства.

Панщина й її упадок в західній Європі.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького війська.

В. Винниченко — Боротьба (оповідання).

